

Vincze Tamás

Nyíregyházi Egyetem, Alkalmazott Pedagógia és Pszichológia Intézet

Az írótanári szerepdualizmus problémája Németh László 1950-es és 60-as években konstruált önmeghatározásaiban

Grezsa Ferenc 1979 és 1990 között megjelentetett három Németh László-könyvében az általa kialakított sajátos fogalomrendszerre támaszkodva ábrázolta az író három jelentős korszakának műhely- és szerepalakító tényezőit, önértelmező kísérleteit. Az alábbi tanulmány Németh László utolsó korszakának szerepdilemmáit tárja fel, elsősorban a kései esszéekben és naplófeljegyzésekben, valamint az író nyílt és magánleveleiben található öninterpretatív kijelentéseket és azok hátterét elemezve.

Németh László írói és tanári önértelmezését vizsgálva a szakirodalomban – sok egyéb észrevétel mellett – három megállapítás kap jelentős hangsúlyt. Az egyik azt fogalmazza meg, hogy azok írók, akik irodalmi tevékenységük mellett tanítottak, általában nem szerették az iskolát, ki akartak törni az oktatás világából, nem érezték jól magukat a tanári szerepben.¹ Ezek között az írótanárok² között Németh László jelenti a ritka kivételt, hiszen az ő esetében éppen a fenti attitűd ellenkezője volt igaz: szerette, magasra értékelte a tanári hivatást, sokkal boldogabban, jóval kevesebb belső konfliktussal gyakorolta, mint az írói mesterséget.³

A másik megállapítás ugyancsak egy kétségbevonhatatlan különbségre mutat rá Németh és a többi írótanár között: míg azok általában felnőtt életük első szakaszában, pályájuk elején dolgoztak iskolában, s később elhagyták a tanári pályát, hogy íróként jobban kiteljesedhessenek, addig Németh László életében éppen fordítva történt mindez:⁴ neki már neve és múltja volt a hazai irodalomban, amikor vidéki óraadó lett, országosan ismert íróként vállalt tanári munkát Vásárhelyen.⁵ Sipka Sándorné Németh egyik megjegyzésére utalva lírai szépségű mondatokban emeli ki ezt a különbséget: „Kortársai – jegyzi meg ironikusan egy helyen – évtizedeket öregedtek, miniszterek, képviselők, akadémikusok az ország csúcsán, – őt a haza megifjította. Az ezredessel is csak álmban történik meg, hogy zászlós lehet. Óraadóként, fűtetlen szobában, magánórát adva az ebédért, mégis, amikor élete paradicsomára gondol, mintha leradirozták volna emlékezetéről a gyerekkor kedves szilasi emlékeit, a bogárdi nyarakat, a régi édent, – elalvás előtt Vásárhely téglás utcái jelennek meg előtte” (Sipka, 1990, 51. o.). Maga Keresztury Dezső is, aki miniszterként engedélyt adott Németh Lászlónak a pedagógiai kísérletezésre, s ezzel mintegy legalizálta az író vásárhelyi tanárkodását, Németh halála után úgy érezte, meg kell magyaráznia az utókornak ezt a döntését, ki kell fejtenie, miért is járult ő hozzá ahhoz, hogy ez a sokak által visszásnak, furcsának ítélt helyzet törvényes kereteket kapjon. Egy olyan országban, ahol a középosztálybeli gondolkodás egyik alappillére

a folytonos felfelé törekvés, az íratlan társadalmi szabályok megvetésének, semmibevételének, zavarba ejtő gesztusnak számít, ha valaki, aki korábban már számos jelét adta tehetségének, rendkívüli képességeinek, egy alacsonyabb presztízsűnek tekintett pályával is beéri, sőt egyenesen ő maga kezdeményezi a mások számára érthetetlen és lecsúszásnak tűnő foglalkozásváltást.⁶ Az egykori miniszter a halott íróbarátnak adresztált írásában három érvvel is alátámasztotta régi döntését. Ezeket az argumentumokat a következőképpen vonultatta fel *Válasz egy félbemaradt jelentésre* című cikkében: „Azért is teljesítettem persze kérésedet, mert meg voltam róla győződve, hogy neked is jobb egyelőre ott »a Vértes vadonában« – pontosabban a »csomorkányizmus« partszéli derengésében, ahol senkinek nem leszel útjában. Azért is, mert igazán meghatott, hogy csak ezt kérted, s nem, mint annyian, legalább államtitkárságot vagy más vezető állást. Főképpen mégis azért, mert biztosan tudtam, hogy abból a tanárkodásból nemcsak az író fog hasznot látni, hanem, ha odafigyel – odafigyelhet! – a közművelődés ügyének felelős vezetője is” (Keresztury, 1988, 312. o.). Részben tehát azilumot biztosított az üldözött írónak, részben kísérleti terepet, ahol pedagógiai elgondolásait megvalósíthatta. Maga Németh is ambivalens módon értelmezte utólag a vásárhelyi éveket: bár a fő szólama az emlékezésekben a megtalált éden szólama volt, Vásárhely a boldogság szigeteként tűnik fel a későbbi írásaiban, halk mellékszólamként azért az „azilum” szerep is megjelenik.

A Németh Lászlóról szóló irodalomnak az író szerepvállalásaival kapcsolatban a harmadik visszatérő, de viszonylag kevésbé kibontott megállapítása az, hogy a XX. század egyik legolvasottabb magyar írója élete utolsó harmadában kitüntetett figyelemmel fordult a pedagógiai kérdések felé, és ebben az időszakban állandósult az az önmeghatározása, amelyben tanári elhivatottságát és karakterét állította előtérbe.⁷ Az az igazán izgalmas ebben az önmeghatározásban, hogy miközben élete mérlegének tanári serpenyőjét egyre súlyosabbnak ítéli az idősödő Németh, addig az írói serpenyő megítélésében jóval bizonytalanabb, hiszen ebben a minőségében találkozott legtöbb ellenségével, vádlójával, íróként tapasztalta meg az elszigetelődés, az alkotói közösségből való kirekesztettség állapotát is. Kétségtelen, hogy életében 1945 után egy jó évtizeden keresztül az írói hivatás nyilvános gyakorlása, önmaga íróként való megmutatása is akadályokba ütközött, s ez az igazságtalan elhallgattatás, amely először a vásárhelyi paradicsomba, majd a fordítói gályapadra terelte, élete végéig megmaradó bizalmatlanságot tartott fenn benne az irodalompolitika és íróársai iránt. A pályatársaival való szembefordulása, különös elszigetelődése ugyan már jóval korábban kezdődött, azonban a saját íróágával való küszködés ekkor vált állandó problémájává. Vásárhelyen olyan új szerepben próbálta ki magát, amely erős vetélytársnak bizonyult a korábbi írószerep számára, de leginkább a tanári szerepben megtapasztalt boldogság, a közvetlen módon való adhatás gyönyörűsége és az, hogy végre szeretettnek érezhette magát új környezetében, a vidéki iskolában, afelé billentette, hogy átértékeli korábbi írói ambícióit, törekvéseit, elkezdje más szemmel nézni, új nézőpontból vizsgálni az írói hivatást és saját írói mivoltát is. Belső vívódásait elmélyítette az új rendszer ellene irányuló támadásainak erősödése.⁸ „Domokos Mátyás összeszámolta, hogy az írók 1945 és 1950 között az országos sajtóban legalább harminc durva sajtótámadás érte” (Olasz, 2006, 59–60. o.). Íróágában bántották meg, írói működését ítélték kártékonynak, s az írók közösségéből alig álltak ki mellette. Ezzel szemben a vele dolgozó tanárok közössége, akkori vásárhelyi kollégáinak testülete jelesre vizsgázott emberségből és igazságszeretetből.⁹

Az írói és tanári társadalom szembeállítása Németh László kései naplójegyzeteiben és leveleiben

Ezeknek az előzményeknek az ismeretében érthető, hogy Németh László kései írásait, naplótöredékeit, feljegyzéseit, leveleit lapozgatva miért találkozhat az olvasó több helyen is olyan mondatokkal, amelyekből világosan kitűnik az író érezhető elfogultsága a tanári hivatás képviselőivel kapcsolatban. Jóval magasabbra értékelte, többre becsülte a tanári pályát más értelmiségi foglalkozásoknál, és egy-két elszórt megjegyzéséből az is kiderül, hogy sokkal jobban érezte magát pedagógusok között, mint az irodalom veszedelmes berkeiben, az írók társadalmában. Keresztury Dezső egyik sajkdói látogatása után, a kettejük beszélgetésének lényegét vázolván, a következőket írta a naplójába: „Dezsővel jól megértjük egymást; őt annak idején kihagyták az Írószövetségből, ő könyvtáros, nem tekinti írónak magát. A tanárok között van a legtöbb tisztességes ember – egyezünk meg. Én élesebben: egy tanári szobában több derék embert ismertem meg, mint az egész irodalomból” (Németh, 1980b, 27. o.). Ez a gondolat egyébként néhányszor előfordul az író 60-as évekből származó leveleiben is. Kiss Tamás debreceni írótanár 1961-ben hívta meg a kálvinista Rómába avatóbeszédet tartani Medgyessy Ferenc Móricz-szobrának leleplezésekor. Németh olyan kérést fogalmazott meg a válaszában, amely egyértelművé tette Kiss Tamás számára, hogy a neves meghívott nem számítja magát az írók közé. Így mesélte el ezt az esetet egyik könyvében a debreceni író: „A hatvanas évek elején készült el Medgyessy Móricz-szobra. Ennek a szobornak a felavatása a kettős vonzás sikerét ígérte. Írtam, jöjjön el, ő mondja az avatóbeszédet. Kedves hangú levélben válaszolt, lehúzatta nevét az írók listájáról. De ez a levél elárult valamit: egy tanári listán szívesebben szerepelne” (Kiss, 1985, 60. o.). Az említett levél következő kijelentésére utal az előbbi idézet utolsó mondata: „Az idegzetem és emlékezetem úgy látszik a tanárok s nem az írók közé számít; mert a tanárokból én testvéremet, gondolkodásbeli rokonomat érzem, az írókban meg ellenséget” (Kiss, 2002, 123. o.).

Amikor a *Mit köszönhetek a Toldy-reálnak?* című emlékezése a *Köznevelésben* megjelent, Vati Papp Ferenc szerkesztő örömmel továbbította az írónak az egyik vidéki pedagógus levelét, amelyben a szolnoki tanárnő a szakma nevében meleg szavakkal köszönte meg a tanári munka értelmére és értékére egyedülálló világossággal rámutató sorokat. Németh a szerkesztőhöz intézett köszönőlevelében az alábbi mondattal nyugtázta a számára sokat jelentő visszajelzést: „Bartha Lászlóné levele nagy örömet szerzett: a sok pályatárs közül nemhiába csak a pedagógusok közt maradtak igazi kollégáim” (Németh, 2000c, 76. o.). Ugyanez a gondolat jelent meg Németh László Nagy János debreceni gyakorlógimnáziumi magyartanárhoz írt 1968-as levelében is, amelyben a vidéki város magyartanáraitól érkező meghívásra reagált. A következőképpen tárta fel a felkérés kézhezvételekor feltámadt érzéseit: „Bár jó pár éve nem írok (helyesebben nem publikálok), előadásokat pedig emberemlékezet óta nem tartok (a miskolcira a színház kényszerített rá) – hívásukra egy kicsit megdobbant a szívem: tanárok, tehát igazi kartársak (mert az írók sosem voltak azok), hozzá magyartanárok, akiknek a magyar irodalmi tudat fenntartásában, a népi kohézió helyreállításában akkora szerep jut (juthatna): közös gondjainkról ebben a kis körben egyszer tán még el lehetne beszélgetnünk!” (Németh, 2000c, 211. o.).

Konkrét példával is alátámasztva egy 1969-es írásában¹⁰ fejtette ki ezt a felismerését, még hozzá abban az írói üzenetében, amelyet a Leövey Klára Gimnázium magyar szakköréhez intézett. Éppen abban az időszakban, amikor ezt a rövid kis üzenetét a pécsi gimnázium diákjainak elküldte, egy pedagógusok számára rendezett debreceni előadás pozitív visszhangja és egy vásárhelyi kirándulás friss emléke táplálta tovább benne azt a töretlen bizakodást, amellyel idősebb korában a magyar tanárság felé tekintett. A számára sokat jelentő két látogatás erőt adó és további alkotásra buzdító élményei a következőképpen ötvöződnek e levélben a tanárokból vetett hitének újbóli megvallásával: „Aki

egy nagy célra szánta az életét, pályája végeztével szétnéz, merre vannak az emberek, akikben az, amiért ő élt, tovább él valahogy. A természetes az lenne, hogy egy öreg író, a fiatalabb írók közt találjon ilyen örökség-átvevő társaságot. Tőlem ezt a szívmengető kört (különböző, messzevezető okokból) a sors megtagadta. Így fedeztem fel öregkorom vigaszául a tanárokat, a magyar tanárság egy töredékét, amelyet az, amit mi magyar irodalomnak tartottunk, úgy ájt, hogy nem tudják megállni, nem tudnak lemondani róla, hogy tanítványaikon át a nemzetnek tovább ne adják. Én már keveset járom az országot, de az idén kétszer is tapasztaltam, hogy vannak ilyen tanárok: Debrecenben, ahová egy zártkörű, módszertani értekezletre hívtak meg, a tömegükről kaptam fogalmat; háromszázan gyűltek össze, hogy amit a magyar-tanító tanárok hivatásáról mondtam, meghallgassák” (*Németh, 1975, 603. o.*).

Azon a Kossuth klubbeli vitán is, amelynek témája a természettudományos és a humán műveltség összehangolásának problémája volt, s amelynek utóhatásaként Németh László tollából a *Kétféle műveltség* című esszé megszületett, Németh – saját vallomása szerint – nem az írói tábor tagjaként vett részt (bár a meghívás vélhetően a természettudomány iránt is erősen érdeklődő írónak szólt), hanem tanári minőségében. Egész pontosan így határozta meg az említett esszében saját helyét a vitázók között: „Magam, mint az eddigiekből is kiderül, nem az írók képviselőjében jelentem meg a vitán, hanem mint egy harmadik front, a pedagógusok hivatlan szószólója, de azért tán megkísérelhetem az üres part választását fölvezetni” (*Németh, 1968c, 490. o.*).

Az, hogy Németh László többre értékelte a kortárs tanári társadalmat, mint az írókat, abban is megmutatkozott, hogy bennük látta a „nemzetragasztó” szerepre leginkább alkalmas értelmiségieket. Ezt a meggyőződését több időskori levelében is kinyilatkozta. Úgy vélte, a tanárok lesznek majd a nemzet lelkiismeretének ébresztői; korábban az írók vállalták ezt a küldetést, ők voltak a fáklyavivők. A vásárhelyi fiatal tanárokat látva Németh úgy gondolta, a tanárok sokkal alkalmasabbak erre a hivatásra. Egyik, Sipka Sándorhoz írt levelében így fejezte ki a tanárok általa elgondolt, nemzeti méretű feladatára vonatkozó elképzelését: „Kellems meglepés volt a Grezsaék albuma, s még inkább gondolkodásmódjuk; igazolja feltevésemet, hogy a stafétabotot, amelyet a fiatal írók vonakodnak átvenni, a fiatal tanároknak kell továbbadnunk – ők szilárdíthatják meg, ha valaki, értelmiségünkben a meglazult nemzeti kohéziót” (*Németh, 2000c, 434. o.*). Majdnem szóról szóra megismételte ezt a gondolatot Grezsa Ferenchez írt egyik levelében is. Ott az alábbi formában és kontextusban jelent meg ez a Németh László-i idea: „De a szép három napnak is a legszebb emléke az a két délután, amit kettőtökkel, a két Ferivel tölthettem. Egy újabban egyre határozottabb meggyőződésemet erősítette meg, hogy azt a stafétabotot, amelyet Bessenyeiék óta az egymást váltó írónemzedékek adtak tovább, most a hozzátok hasonló tanároknak kell továbbadniuk; annak, ami a magyarságot még összetarthatná – Ti vagytok őrzői, terjesztői” (*Németh, 2000c, 449. o.*). Az 1965. március 5-én megrendezett Kortárs-estre írt beszédében teljesen nyíltan meg is fogalmazta Németh, hogy a 60-as évek írói nem tudják megoldani azt a feladatot, amelyet a korábbi írógenerációk sikerrel teljesítettek. „Igazi író van ma is egy nemzedéknyi – jelentette ki Németh László –; elég ennek az estének a névsorát végignézni; pedig ez a névsor értékcsökkenés nélkül a kétszeresére nyújtható. Amiben elmaradnak: az írói szerep, a társadalom megmozgatása. Több az olvasójuk s kisebb a hatásuk” (*Németh, 1968c, 596. o.*).¹¹

A két pálya összehasonlítása

Egyébként attól az időtől kezdve, amikortól elkezdte megvonni munkássága mérlegét, vissza-visszatérő kedves témája lett a két pálya – az írói és a pedagógusi – összevetése, s akárhogy is csoportosíttgatta a kétféle pálya emlékeit, mindig a tanárság tűnt fel kedvezőbb színben. Az az író, aki a 30-as években a magárahagyatottságot, majd a 40-es évek végén a teljes elszigetelődés, kirekesztődés érzését is megismerte az íróársadalomban, az 50-es években sem került sokkal közelebb pályatársaihoz: elég elolvasni önéletrajzi feljegyzéseit, ezekben szinte nincs olyan fejezet, melyben ne történe utalás az íróársak sokszor burkoltan, olykor nyíltan ellenséges magatartására.

Személyes ügyben címmel összefoglalt naplótöredékeiben egyenesen odáig ragadtatja az elkeseredés, az átélt sérelmek miatt érzett fájdalom, hogy íróságát szinte börtönnek állítja be, s a tanári pályán megtapasztalt szépségeket is – úgy tűnik – azért idézi fel, hogy még élesebb, még kifejezőbb legyen a kontraszt, még világosabb legyen írói létének örökös mazochizmusa, önként vállalt aszkézise. „Az én íróságom – fejtegeti az egyik naplójegyzetben – olyan volt, mint egy rossz házasság, amelyből az ember egy életen át szokne, de ilyen-olyan okokból s tán egy kis tehetetlenségből is benne marad. Az életemből negyven évet töltöttem iskolában. Ez a negyven év – főleg a vége felé – csupa fény; főként tanárkorom ma is melegen tartja a szívem. [...] Írói pályámról szinte egyetlen jó emlékem sincs. Az írás csak akkor volt boldogság, amikor még nem voltam író, vagy válási kísérleteim alatt, amikor azt hittem, már nem kell annak lennem” (Németh, 1989, 161–162. o.). A legrészletesebben, legalaposabban mégis Magda lányának szóló egyik levelében fejtette ki ezzel kapcsolatban meglátásait. „Én mostanában – írja az 1958 júliusában elküldött levélben – sokat hasonlítgatom a tanári pályát az íróival s mindenhogy igazat adok a magam érzéseinek; míg az írói pályáról nincs egy szép emlékem, a tanítás, már a Medve utcában is, állandó derűben telt el. Először is: nemesebb, önzetlenebb foglalkozás; az ember eleve belenyugszik, hogy munkája elvész nyomtalan a jótörekvések tengerében, önérzetét szándéka s állandó igyekezete adja; míg az író a halhatatlanság és maradandóság csalóka perselyébe rakja minden percét – úgy ajándékoz, hogy közben magának gyűjt. Igazságosabb is a tanári pálya; a jó tanárt a diák biztosabban felismeri, mint a jó író a nemzet; a kollégák agyarkodása is jóval kisebb – nem is érdekli őket annyira a másik tanár órája s nincs is olyan nagy rövidségük belőle, ha a másik jobban tanít. Az iskola általában egy szebb, védettebb, érdemtisztelőbb élet, ahol mégis csak a fontos és nagy dolgok felé fordul a figyelem; a tanárnak csak azt kell elérni, hogy e szép dolgoknak hű és tiszta közvetítője legyen. Az irodalom a Tartuffeök, a látszatokkal kártyázók terepe lett; jellemrontó pálya, amelyen a jóézésű embernek is – ha nem is aljassá, de dúlttá, nyugtalaná kell lennie” (Németh, 1988, 113–114. o.). Az a meggyőződése, hogy az írói pálya megrontja az embereket, a híres kései memorandumában, a *Ha én miniszter lennék* című hosszú esszéjében is felbukkan. Ott egész egyszerűen, kertelés nélkül kijelenti: „Kevés foglalkozás van, amely úgy elgyötörmé, tönkretenné még jellemében is az embert, mint az írói” (Németh, 1989, 246. o.). A Magdához írt levélben felvázolt kicsit sarkított, kiélezett összehasonlítás, amelyben a pedagóguspályát talán a valósnál fehérebbre, míg a literátorit a ténylegesnél igazságtalanul feketébbre festi, majdnem szóról szóra megismételve jelenik meg egy hat évvel későbbi írásában, a *Füredi beszéd* címen ismertté vált pedagógiai esszéjében. Tanár édesapja alakját is felidézte ebben a beszédben, s az apjára való visszaemlékezés ugyancsak arra indította, hogy apja hivatását és a saját foglalkozását egy képzeletbeli mérleg két serpenyőjébe tegye. Az összemérés eredménye itt is ugyanaz, mint korábban: az írók tábora volt az, amelyik könnyűnek találtatott a tanári társadalommal szemben, s ennek megfelelően az apa pályája és sorsa tűnt szerencsésebbnek az övével szemben.

Egyes műveiben egyenesen odáig megy, hogy kijelenti: az írósgátot nem is tartja olyan hivatásnak, mint a többi értelmiségi foglalkozást. A *Pusztuló kertek* című esszéjében szerepel egy bekezdés, amelyben az írósgát természetéről elmélkedik. Itt a következő megvilágításban értékeli az írói pályát: „Szabó Lőrincet botránkoztattam meg egyszer azzal, hogy író abból lesz, aki másnak nem alkalmas. Ezt úgy értettem, hogy az író gyorsan fölfogja, kiszívja egy-egy foglalkozás lehetőségeit, hangulatát, de ha üznie kell, nem állja meg benne a helyét. Én elég sok foglalkozásban kontárkodtam, de cáfolat erre az állításra (bár a hírem ott is védett) csak a tanárságom lehet” (Németh, 1980b, 423. o.).

Németh már fiatalkorában is meglévő idegenkedése a „fényes pályáktól” időskorában még inkább növekedett. A szocializmus első két évtizedében íróársai és színészbarátai életkörülményein keresztül is megtapasztalta a korábbi paradés pályák szűrkülését, pontosabban az e pályákhoz köthető életszínvonal süllyedését; ő maga is konstataulta, hogy a művészi, tudósi pályákra lépők ugyanolyan körülmények között élnek, mint az átlagemberek, s az a hírverés, szenzációhajhászás is, ami a két világháború közötti művészvilágot kísérte, megszűnt a negyvenes évek végétől. Az író helyeselte ezt a változást, hiszen ő – habitusából adódóan is – mindig a feltűnés nélkül végzett, áldozatos munka híve volt, nem a látványos sikert hozó, egyéni dicsőséget építgető tevékenységé. A *Ha most lennék fiatal* című írásában ezt a nézetét egészen részletesen is kifejti. Nem nehéz kitalálni, hogy – egyéb foglalkozások mellett – a szerény megélhetést és a mások teljesítményében való kiteljesedést biztosító tanári hivatás rejtett szépsége lebeghetett a lelki szemei előtt, amikor a következő mondatokat leírta: „Mert a legnagyobb, az igazi siker: a szépen fejlett, arányos, másokat melegítő élet, amelynek a méltóságát a körülötte levők önkéntelen is elismerik, titkát keresik, receptjét átvenni igyekeznek. S ez a siker az egyszerűbb emberek közt gyakoribb, mint a jellemrontó dicsőség felé tülekvő pályákon” (Németh, 1980a, 232. o.). Az író levelezéséből kiderül: fiatal ismerőseit is óvta attól, hogy az irodalmi világ közvetlen közelében éljenek, vagy írói sikerek után sóvárogjanak. 1963-ban a fiatal Albert Zsuzsa a férje érdekében kereste meg levelével Németh Lászlót. Elpanaszolta, hogy írói ambíciókkal megáldott, tehetséges férje könyvtárban dolgozik, s az ottani munkakör nem teszi lehetővé a számára, hogy írói talentumát megfelelően kibontakoztassa. Az aggódó feleség azért kérte az író közbenjárását, hogy férje valamelyik könyvkiadónál lektori állást kaphasson, s így több időt fordíthasson az írásra. Németh László a válaszelevelében nem rejtette véka alá véleményét az „irodalomközeli” foglalkozásokkal kapcsolatban. Meggyőződését a következő formában közölte Albert Zsuzsával: „Az állások viszont annál jobbak, minél messzebb esnek az irodalomtól. A legrosszabbak, amelyekben – mint az újságírókéban – írni is kell, mégpedig sokat. A könyvtároság nem a legjobb – de aki tanulmánytá tudja alakítani, annak nem elveszett idő”¹² (Németh, 2000b, 396. o.).

Németh a tanári pálya előnyei közé sorolta azt, hogy a pedagógusfizetés nem biztosít magas életszínvonalat, így a pedagógusok rá voltak mindig is szorítva valamiféle szerzetesi igénytelenségre, majdnem hogy aszkézisre, ami az általa hangoztatott „a jó tanár úgy él, mint a modern szent” elmélethez¹³ szépen illeszkedett. Önmagát csak az tudja vidáman kifosztani, szétesztogatni, aki nem akar magának semmit sem gyűjteni, aki nem akar felhalmozni, aki kevéssel is beéri. Számára, akinek házassága első két évtizede azzal telt, hogy menekült a polgári jóléteből,¹⁴ később pedig már szinte életprogramszerűen igyekezett minél szerényebb, egyszerűbb körülmények közé szorítani magát, a tisztesszegénységre berendezkedett pedagógusréteg életmódja tűnt a legideálisabbnak. Erről az *Irgalom* című regényében is elhangzik Kertész János szájából két hosszabb mondat. „Én nem beszélek a mostaniról – mondja a regény hősnőjének tanár édesapja –, amikor csakugyan a diákjaink tartanak el bennünket, ami egy neme a vesztegetésnek [...], de a mi pályánkat, ahogy rég volt, ha az ember egy kicsit be tudott osztani, én épp anyagi szempontból is nagyon előnyösnek éreztem. Az ember fölvette elsején a fizetését, s

aztán már csak arra volt gondja, függetlenül attól, hogy sok az vagy kevés, hogy mit ad,¹⁵ nem hogy mit kell, mint az ügyvédnek, orvosnak, másból kicsikarnia” (Németh, 1968a, 393. o.). Idősebb korában is, amikor írói jövedelmei egy magasabb életszínvonalat tettek volna lehetővé, ő makacsul ragaszkodott a tanárok puritán életmódját jellemző körülményekhez. A gyermekkorában megszokott, tanár családotokra jellemző, szerény anyagi keretek előnyeit az író több kisebb művében ki is fejtette: 1961-ben megírta *Aszkézis ma* című esszéjét, amelynek alapgondolatai az 1943-as rövidebb írásában, *A takarékoságról* című kisesszéjében már felfedezhetők.

A pedagógushivatás apoteózisának háttere és megnyilatkozásai Németh László Vásárhely utáni pályaeértékeléseiben és terveiben

Saját pályájának fordulóit, a hivatásai közötti ingadozást idősebb korában hajlamos volt úgy értelmezni az író, hogy tulajdonképpen a benne nagyon erősen jelen lévő pedagógiai ösztön volt mindig is az, amely utat tört magának, s akár eltorzult, szokatlan formában is érvényre jutott, bárhogy próbálta elnyomni vagy letagadni önmaga előtt. Ezzel a nemi és érvényesülési ösztönhöz hasonlóan domináns hivatásösztönrel magyarázta azt, hogy a valódi elhivatottság nélkül választott fogorvosságot könnyű szívvel hagyta ott az egészség-tanári feladatokkal is kecsesítő iskolaorvossággért, s ugyancsak ebben a döntéseit meghatározó pedagógiai vonzásban találta meg annak a kulcsát is, hogy nagy reménységet jelentő, fiatal regényíróként a jóval nehezebb terepnek számító és kevesebb sikert ígérő tanulmányírás felé fordult különös lelkesedéssel.¹⁶ Ez az ösztön aztán időről időre átvette az uralmat Németh László alkotómunkája felett is, s a szépírói munkáját ilyenkor kész volt félretenni a pedagógiai tanulmányok kedvéért. Ezeket a tanulmányokat sokszor nagyobb kedvvel és aprólékosabb műgonddal írta, mint a regényeit.¹⁷

Az ötvenes évek közepétől több alkalommal is bejelentette Németh László a családjának és a barátainak, hogy befejezi a számára sok keserűséget, ellenséget, gyakori mellőzést szerző írói pályát. Ez a talán szomorúnak tűnő, de az írónak megkönnyebbülést jelentő elhatározás nem múló szeszély volt nála. Már a negyvenes évek elején, majd 45 után is felmerült benne ez a gondolat, s amikor fordítói gályapadra került, csak tovább erősödött benne az írói pálya lezárásának terve (annak ellenére, hogy sok megírásra alkalmas téma foglalkoztatta ekkoriban is). Az ötvenes évek közepén újra felöltött benne a szépírói pályától való búcsúzás szándéka,¹⁸ majd az 1957/58-as télen ismét felmentést készült adni magának az írói tevékenység alól a levelezés tanúsága szerint,¹⁹ aztán később a hatvanas évek elején megint olyan lelkiállapotba került, hogy komolyan fontolóra vette az írói pályával való végleges szakítást. Az, hogy szépírói pályáját befejezi, természetesen nem jelentette volna egyben azt is, hogy végleg leteszi a tollat, megrázó kijelentése csupán arra vonatkozott, hogy regényt vagy drámát nem szándékozik többé írni. Azt tervezte, hogy az írói munka helyett pedagógiával foglalkozik majd. (Szerencsére ígéretét nem váltotta be, hiszen ezután fejezte be *Irgalom* című regényét, valamint új drámák is születtek az író műhelyében.)

Mégis konkrétan mire gondolhatott akkor, amikor pedagógiai tevékenységnek kívánta szentelni maradék erejét és idejét? Levelezéséből kitűnik, hogy komolyan foglalkoztatta a negyvenes években elkezdett, tudománytörténeti megközelítésű, *Négy könyv* címmel összefoglalt tankönyvfejezetek befejezése, ezeken sokat dolgozott 1962-ben, s néhány részlet meg is jelent belőlük 1963-as kiadású könyvében, *A kísérletező emberben*. Németh Lászlónak azonban ekkoriban nemcsak íróasztal mellett megvalósítható pedagógiai ambíciói voltak. Két terv is megfogalmazódott benne, illetve vele kapcsolatban a hatvanas évek elején. Az egyik terv a *Ha én miniszter lennék* című kéziratához kapcsolódott, amelynek eredetileg *Levél egy kultúrpolitikushoz* volt a címe. Ebben Aczél György

kérésére nagyon részletesen, aprólékosan kifejtette újító javaslatait a hazai oktatásügyre, közművelődésre és művészetirányításra vonatkozóan. A tanulmány elküldése után Aczél első pozitív reakciója bátorította Németh Lászlót arra, hogy – szemérmességét leküzdve – felajánlja Aczélnek: szívesen vinné tovább azt a „kulturális őrszem” szerepet, amely fogalmazványát megíratta vele, a gyakorlatban is, új tapasztalatokat gyűjtve. Aczél dicséret válasza perspektívát nyitott előtte, joggal remélhette, hogy ekkor érkezett el az ideje régóta dédelgetett ábrándja valóra váltásának. Felajánlkozását az alábbi módon vezette fel: „Levelemnek az a része ugyanis, amelyben az írásom föladását jelentem be, változatlanul érvényes; most, hogy nem tűnhet úgy, hogy sértődésből, még inkább. Elvesztettem én az írói önbizalmamat s hitem is, hogy az akusztika körülöttem valaha kissé föltisztulhasson. Ellenben, ha fontosnak érzitek, hogy maradék erőm azon a területen hasznosítsam, amelyeken a Levél próbál áttekintést adni: rajtad áll, hogy megfelelően foglalkoztass. Úgyis tervem volt, hogy Magyarországot egyszer még bejárjam.²⁰ Adjatok megbízást – hogy ezt mint valamiféle művelődésügyi megfigyelő tegyem –, az iskolákat, múzeumokat, kultúrotthonokat stb. sorra látogatnám – s arról, ami jó, követésre érdemes, időnként egy-egy ehhez hasonló (persze, rövidebb) jelentésben beszámoljak. Azaz, hogy valami vándorszemféllévé váljak” (Németh, 2000b, 176. o.). Csakis a pedagógia iránti rajongása és a nemzet művelődéséért érzett felelősség tudat bírhatta rá Némethet arra, hogy – gátlásait legyőzve – ilyen nyíltan felajánlja szolgálatait és lehetőséget, pontosabban megbízást kérjen a korabeli hazai kultúrpolitika első emberétől. Abból a levélből, amelyet azokban a napokban írt Magda lányának, amíg Aczél reagálására várt, kiderül, hogy a vágyott megbízás több értelemben is mentőkötél lett volna számára: egyrészt alkalmat biztosított volna arra, hogy újra abban a világban tartózkodhasson, amelyhez a legszebb emlékei fűzték, és amelyet leginkább kedvelt: az iskolák falai között, tanórákat látogatva, másrészt attól is megóvta volna, hogy a sajkodi magányban teljesen „besötétüljön”, hiszen tanártársak és kulturális szakemberek között töltötte volna el az idejét. Ezekről a reményekről számol be levele következő soraiban: „A nyáron írtam egy Levelet egy kultúrpolitikushoz – tele különféle javaslatokkal. Azt most tárgyalják majd a minisztériumban. Ha rendes lesz a hang s fogadtatás, fölajánlom, hogy bízzanak meg iskolák, kultúrotthonok stb. látogatásával – s ahol valami utánzásra méltót vagy jobbítást kívánót látok: azt évente egyszer-kétszer egy jelentés félében megírom. Így elszórakoztatnám magam, most, hogy az íróssággal nem akarok többé gyötrődni (legalábbis a publikálással); aztán család nélkül maradván, – ha megkívánom, emberek közt is lehetek, nem kell olyan vad magányban élnem, sokat úgy sem bírok ki belőlük. S amellet, hogy azt csinálom, amihez kedvem van, használok is tán valamit...” (Németh, 1988, 260. o.).

Az író reményei nem voltak alaptalanok. Aczél, aki vélhetően nem számított ilyen nagy terjedelmű javaslatgyűjteményre, 1962. november 8-án kelt levelében egy politikusokat bevonó minisztériumi megbeszélést (ahogy ő írta: kollégiumot)²¹ is kilátásba helyezett, amelynek a több mint 100 oldalas kézirat tartalmának alapos megtárgyalása lett volna a tárgya. Ugyanebben a levélben történik utalás az író kérésének teljesítésére is, méghozzá a következő mondatban: „Személyes megbeszélésünk alkalmával szeretném írásban is átadni a Műv. Minisztérium nevében a megbízást, amit kértél” (Németh, 2000b, 181. o.). Aczél ígérete arra bátorította az író, hogy barátainak írt leveleiben is megemlítsa a rá váró nagy feladatot. Már el is kezdte szervezni a félhivatalos országjárást, legalábbis erre utal az a levél, amelyet Heltai Nándortól, Kecskemét akkori népművelési felügyelőjétől kapott 1962 decemberében. Heltai így kínálta fel tanulmányozásra a korabeli Kecskemét oktatási és közművelődési intézményeit: „Természetesen Kecskeméten legnagyobb készséggel állunk rendelkezésedre. »Probléma« van bőven. Ti.: olyan, amelyeken érdemes elgondolkodni” (Németh, 2000b, 197. o.). Azonban éppen azokban a hetekben, amikor – többek között – kecskeméti ismerőseivel elkezdte előkészíteni a vidéki látogatásait, elakadt a minisztériumban a *Levél* megtárgyalása. Először csak elhalasztották a javaslat

megtárgyalására tervezett értekezletet, aztán pedig végleg „elfeledkeztek” róla, „elaltatták” a Németh szívének oly kedves ügyet. Közben kiderült az is, hogy a *Kortárs* sem meri vállalni a *Levél* szövegének közlését, ez pedig elég egyértelmű jelzés volt Németh számára: korán örült, kár volt abban reménykedni, hogy pedagógiai területen hasznossá teheti magát. Igaz ugyan, hogy 1962 novemberének végén kapott egy hivatalos felkérést Ilku Páltól, amely elvileg kinyitotta volna előtte a kapukat, de a *Levél* körül kialakult furcsa csend, a minisztérium későbbi halogató játszmája jogosan keltette fel Németh László gyanúját: a háttérben ismét megakadályozták, hogy a hazai kultúrpolitika aktív szereplőjévé válhasson.

Egy 1962 decemberében levelében Némethné még csak arról értesítette a férjét, hogy elhalasztódott a minisztériumi megbeszélés,²² de 1963 januárjában letisztult a kép a Németh házaspár előtt, az író Galyatetőn telelő feleségét már rezignáltan tudósította az ügy folytatásáról: „A tanulmányt, hogy Aczélon könnyítsek, visszavontam. A vétót magasabb helyen mondták ki, rá az a feladat várt, hogy velem visszavetesse” (*Németh-Gál*, 2014, 314. o.). Sokat elárul arról, hogy a család hogyan állt hozzá Németh „aktuálpedagógiai” tevékenységének tervéhez, a feleség reakciója az írot jogosan elszomorító fejleményre. „Örülök – írta Ella –, hogy Aczélnak simán sikerült veled megértetni, hogy nem rajta múlt a dolog. Te viszont meggyőződhetsz, hogy utazásom előtt adott tanácsaim nem voltak hiábavalók. »Ígérd meg, hogy nyílt és magánleveleket nem írsz, hanem időtálló dolgokat«” (*Németh-Gál*, 2014, 315. o.). A feleség idézett utalásából (és más leveleiből is) kiderül, hogy az írótanári szerepdualizmusban ekkor már fennálló feszültséghez, a két szerep szembenállásának állandósulásához a család jó szándékú, de Némethet mégis korlátozni kívánó tanácsai is hozzájárultak, ők úgy vélhették, felesleges idő- és energiapazarlás ez a pedagógiai donquijotizmus, féltették is az írot (mint kitűnt, joggal) az újabb csalódásoktól, ezért arra ösztökélték, hogy szépírói szerepébe húzódjon vissza, abban teljesedjen ki (elsősorban történelmi drámákat vártak tőle).²³ A család mellett a kultúrpolitika akkori vezetői is ebbe az irányba próbálták az írot terelgetni javaslati agyonhallgatásával, akarva-akaratlan növelve benne a pedagógusszerep teljes értékű (aktív formájú) megvalósításának sikertelenségéből eredő frusztrációt. Egy olyan szerepbe szorították vissza, amelytől ő már egy ideje búcsúzkodott, s amely újabb támadások, izgalmak, konfliktusok veszélyét hordozta magában a békét és nyugalmat kívánó Németh számára. Az „igazi hivatást” jelentő pedagógusság feltörő energiáinak levezetésére nem kínáltak csatornát, Németh László ezután csak a rendhagyó irodalomórák szerény keretei között és az esszéket termelő íróasztalnál élhette ki tanári ösztöneit.

Azt is hozzá kell tenni a megvalósulatlan országjáró tervhez, hogy – bár Németh László számára ideális feladatkör lett volna az utazó „kulturális őrszem” szerep – ő maga is teljesen tisztában volt azzal, hogy egy ilyen jellegű munka egészségi állapotával sem fért volna össze, túlságosan megterhelő lett volna a számára. Ez az országjárás Németh László harmadik s egyben legígéretesebb országjáró körútja lett volna.²⁴ A másik két alkalommal íróatársai adjutánsaként vett részt ilyen munkában, ennek a harmadik alkalomnak a terve villantotta fel előtte azt a lehetőséget, hogy végre egyedül, a saját elképzelései szerint indulhat el körbenézni az országban, a vidéki városokban.

A másik terv, amely Németh számára alkalmat adott volna a konkrét értelemben vett pedagógiai tevékenységre, egy féléves egyetemi előadás-sorozatra vonatkozott. Ezt a lehetőséget Simonyi Károly villantotta meg előtte, akivel a humán és a természettudományos műveltség összehangolhatóságáról rendezett Kossuth Klub-beli vitán is találkozott. E vita meghallgatása inspirálta Némethet a Marx Györgyhöz intézett nyílt levél megírására, amely 1963 májusában látott napvilágot az *Élet és Irodalom* hasábjain, a *Kiadatlan tanulmányokba* pedig *Kétféle műveltség* címmel került be.

Az egyetemi tanárság, a felsőfokon való oktatás Németh László régi álma volt. Debreceni pályázatának kudarca közismert, többen is megírták elutasítása történetét.²⁵ Azt már

kevesebben tudják, hogy Németh szegedi fiatal ismerősei is dédelgettek egy szép tervet az író vásárhelyi tartózkodása idején. Péter László és Tárkány Szücs Ernő arról ábrándoztak ekkoriban, hogy milyen jó lenne Sík Sándor megüresedett szegedi katedrájára Németh Lászlót kinevezetni.²⁶ Az ötvenes években aztán végképp messze került Németh attól, hogy ilyen álmokat dédelgessen, hiszen a nehéz évtized első felében íróként is hallgatásra volt ítélve. Az 56-os forradalom reményteljes napjai azonban Némethet sem hagyták hidegen, önéletrajzi feljegyzései tanúsága szerint eljátszott azzal a gondolattal, hogy ha változások indulnának az országban, talán taníthatna újkori tudománytörténetet az egyetemen. Azokban a boldog napokban egyedül a hipertóniájában látta e terv akadályát.²⁷ Az író 60-as évek eleji leveleiből tudjuk, hogy ezt a beteljesületlen vágyat, az elérhetetlen egyetemi katedrát egész életében a fájdalmas emlékek, a sors adósságai között tartotta számon.²⁸ Talán nem is baj, hogy az egyetemi oktatói szerep kimaradt Németh László életéből, mert ahogy Sötér István is céloz rá egy írásában,²⁹ ez is szellemi ketrec lett volna az író számára. Az utolsó nagy kísértést ezen a téren 1963-ban hozta a sors Németh elé, a Simonyi professzortól érkezett felkéréssel.

Simonyi Károly elképzelése az volt, hogy a kétféle műveltség kompatibilitásával éppen Németh László ismertesse meg a szakbarbárságra és a természettudományok jelentőségének túlértékelésére hajlamos műegyetemi hallgatóságot, az az írótanár, aki a saját életében e kétféle műveltség összhangját megtapasztalta, és Vásárhelyen a diákjaival, valamint a családjában a lányaival is megtapasztaltatta. Simonyi tervét egyik, Marx Györgyhez írt levelében is megemlítette Németh, de már ebben rögtön Arany János-i lemondással kommentálja a jó hírt, később jött ez a nagyszerű lehetőség, nem tud élni vele. A következőt írta az általa igen tisztelt fizikaprofesszornak ezzel kapcsolatban: „Most inkább sorsirónia: hogy a teljes műveltség tervrajzául szánt Négy könyv egy részére tavaly kaptam szerződést, és éppúgy, hogy Simonyi professzor kéri, hogy a Műegyetemen a közös műveltségre vigyük, diákoknak előadás-sorozatot tartsak” (Németh, 2000b, 347. o.). 1963. szeptember 1-i levelében Simonyinak is megírta, hogy nem tudja vállalni a tervezett előadásokat, bár éppen ebből a levélből derül ki az is, hogy néhány személyes találkozást azért eredményezett köztük ez a meg nem valósult speciálkollégium. Simonyi első válaszában őszinte sajnálattal vette tudomásul a közös tervük feladását, de kitért amellett, hogy Némethet megnyerje műegyetemi előadónak. Nemcsak hivatalos megbízást küldött az írónak, hanem pedagógusi kísérletező kedvét is ébresztgette – egy felkínált lehetőséggel. 1963. október 29-i keltezésű levelében így próbálta rábírní íróbarátját döntése megváltoztatására: „Lemondóleveled ellenére elküldöm a hivatalos megbízást: hallgatók, tanárok és az állami vezetés egyaránt örülne előadásaidnak. Én még mindig nem mondtam le arról, hogy valahogyan bekapcsolódj az ifjúság közvetlen nevelésébe. Tudod, hogy állandóan kacérokodom azzal a gondolattal, hogy működésem súlypontját a kísérleti neveléslélektan irányába toljam el (azért persze nem akarom oda áthelyezni); kísérleti alanyok majdnem korlátlan számban állnak rendelkezésemre, és állnának a Te rendelkezésedre is, ha ilyesmivel kívánnál foglalkozni” (Németh, 2000b, 417. o.). Németh László még a vonzó lehetőség ellenére sem másította meg korábbi elhatározását, s válaszában elsősorban egészségi állapotával indokolta az elutasítást. Egy halvány reményt – nyilván udvariasságból – ugyan felvillantott Simonyinak, de valószínűleg maga sem gondolta komolyan a fizikus megnyugtatására írt sorokat. Válasza legfontosabb része a következő: „Nagyon köszönöm baráti leveled s makacsságod, hogy post festam egyetemi előadóvá akarsz tenni. Sajnos, az állapotom nem sok jóval biztat: néhány hete vérzést kaptam a jobb szememben, a hipertóniánál ez aggasztó figyelmeztetés; nem tudni, hol s mikor lép fel a vérzés a legközelebb. Én azt gondolom tehát: beszéld meg a Dékán Úrral, hogy az előadásokat halasszuk a jövő tanévre; [...]. Annak, hogy elkezdjük s néhány hét után megszakítsuk vagy megszakítsák: nem lenne értelme” (Németh, 2000b, 428. o.).

Ha az 1962-es, 63-as pedagógiai terveket megelőző időszakot megvizsgáljuk Németh pályáján, kiderül, hogy reménykedései, ambíciói nem a ködös ábrándok világába sorolhatók. Jogosan remélhette, hogy tisztult körülötte a levegő, és pedagógiai megbízásokat kaphat. Az 1961-es év eseményei mindenesetre ezt a bizakodást táplálhatták benne. Ha címkézni szeretnénk Németh László 1956 utáni éveit, az 1961-es évet bizvást nevezhetnénk a „pedagógusi másodvirágzás” esztendejének. 1961. február 28-án Péten tartott előadást, a Nitrogén Művek dolgozói előtt kifejtett gondolatai az önművelés lehetőségeiről *Ha most lennék fiatal* címmel láttak utána napvilágot. Ebben az évben indult az *Új Írás*, Németh Lászlótól már a folyóirat első számában (1961 márciusában) jelent meg egy cikk, a *Tapasztalat- és álomátadás* című pedagógiai esszéje. Szintén az *Új Írás* közölte 1961 júliusában az *Egy gondolat története* című cikkét, amelyben az általános műveltséget nyújtó esti egyetem eszméjét bontotta ki. Az 1961-es évben jelent meg *A jó tanár* című esszéje is, amelyben édesapjának állított emléket, méghozzá a *Család és Iskola* című folyóirat 5. számában. Ekkor megszülető írásaira az oktatásirányítás is felfigyelt, Benke Valéria, az akkori művelődésügyi miniszter is arra inspirálta az író, hogy pedagógiai témákról írjon. Erre Németh is utalt egyik levelében, amelyet Illés Lajosnak, az *Új Írás* akkori szerkesztőjének küldött. A következő kontextusban említette meg az író ezt a számára vélhetően fontos ösztönzést: „Köszönöm az *Új Írás* gratuláló sürgönyét s a beszámolót közös cikkünk hatásáról. A miniszternő biztatására most több pedagógiai cikken is dolgozom, de hogy 20-ára oda tudom-e juttatni (esetleg épp a Tapasztalatátadás folytatását),³⁰ még bizonytalan” (Németh, 2000a, 878. o.). Az 1961-es év csúcspontját kétségkívül a *Sajkódi esték* című kötet megjelenése jelentette Németh László életében. 17 éves szünet után újra tanulmánykötet látott napvilágot tőle. Joggal érezhette, hogy visszatalált a régi, valódi szerepébe, esszéiben a pedagógus énje szólalt meg, s a *Sajkódi esték* írásainak jó része nemcsak áttételesen értelmezhető nevelői megnyilatkozásként, hanem egészen közvetlenül is pedagógiai tárgyú. Akár szimbolikus önmeghatározó gesztusnak is tekinthetjük, hogy a könyvnapra megjelent tanulmánykötetet az író a Pedagógus könyvesbolt sátránál dedikálta.³¹ A kötet megjelenése is azt a hitét erősítette meg, hogy jó úton jár, amikor ismét tanulmányíróként mutatja meg tehetségét az olvasóközönségének, ezért még 1961-ben elkezdték Kristó Nagy Istvánnal a *Kísérletező ember* anyagának összeállítását,³² e kötet nagyobbik részét szintén pedagógiai tanulmányok teszik ki.³³ Az 1962-es év is jó auspiciummal indult. A *Pedagógiai Szemle* februári számában tanulmány jelent meg Németh László pedagógiai nézeteiről, amelyet a pedagógus Németh első árnyaltabb portréjaként tarthatunk számon (*Császtvai*, 1962). Minden jel arra mutatott tehát, hogy a pedagógiával foglalkozó Németh László zöld lámpát kapott, szabad az út előtte. Ezért is volt számára különösen nagy csalódás és pofon a *Levél egy kultúrpolitikushoz* című írása körüli huzavona és a javaslatai kapcsán tervezett tanácskozás elmaradása. Ismét azt láthatta, hogy tévedett, a neve még mindig vörös posztó bizonyos politikusok szemé-

Ha az 1962-es, 63-as pedagógiai terveket megelőző időszakot megvizsgáljuk Németh pályáján, kiderül, hogy reménykedései, ambíciói nem a ködös ábrándok világába sorolhatók. Jogosan remélhette, hogy tisztult körülötte a levegő, és pedagógiai megbízásokat kaphat. Az 1961-es év eseményei mindenesetre ezt a bizakodást táplálhatták benne. Ha címkézni szeretnénk Németh László 1956 utáni éveit, az 1961-es évet bizvást nevezhetnénk a „pedagógusi másodvirágzás” esztendejének.

ben, így a 30-as évek nemzetragasztó törekvéseire emlékeztető, nagyobb működési teret igénylő pedagógiai ambícióit, amelyek éppen e másodvirágzás évében erősödtek meg, nem tudta kielégíteni.

Hangsúly-áthelyeződés az írói önmeghatározásban

Az ötvenes évek derekától Németh László írói életművét új értelmezési keretbe illesztette; ráébredt írótanári (pedagógus-írói) mivoltára, és – ebben a fokozatosan tisztuló tükörben szemlélve műveit – újrapozicionálta önmagát a hazai írói társadalomban. Sokkal összetettebb az ekkori írásaiban, leveleiben felbukkanó új öndefiníció („írónak is tanár voltam”) tartalma, mint ahogy első olvasásra tűnik. Az 50-es évek végén megjelent egyik rövid írásában már felbukkan ez a saját lényének és munkássága természetének megfejtésére irányuló magyarázat, egyelőre a következő egyszerű formában: „Az emberrel mintha nemcsak a természete születne velem, de a foglalkozása is. Én például nyilván tanárnak születtem” (Németh, 1961, 355. o.).

Ezt a belül régóta érlelődő meggyőződését erősítette meg egy-két olyan éles szemű méltatója, kritikusa, akik felfedezték az életműve mögötti mélystruktúrát, azt, hogy pályája során kipróbált szerepei, életének nagy vállalásai egyetlen közös gyökerre, egy igen erős nevelői akaratra, pedagógusösztönre vezethetők vissza. Németh László munkásságának elemzői közül Rákos Péter mutatott rá elsőként a sokágúnak tűnő némethi életmű belső koherenciáját biztosító pedagógusi alapbeállítódásra, amely szépírói szövegei mögött is felfedezhető. Ez a megállapítása, amelyet az *Iszony* elé írt tanulmányában bontott ki, Németh László figyelmét is felkeltette, s a fiatal irodalomtörténész meglátását továbbgondolva, továbbépítve, írói tragédiájára is újabb magyarázatot talált. Egyik fogalmazófüzetében fennmaradt levélfogalmazványában így bomlik ki tolla alól Rákos Péter észrevételének folytatása: „Az, hogy az életábrázoláson túl pedagógia célok [sic!] tüzeltek, szerezte ellenségeim javát; az, hogy többnyire »tankönyveket« írtam, okozza, hogy kevés az idő kezét meg nem érző művem [...]” (Németh, 2000a, 568. o.). Ezekből a sorokból látszik: az író tisztában volt azzal, hogy regényei – különösen a késeiek – kínálják magukat a „tankönyvként” való értelmezésre is.

Nem tekinthetjük mellékesnek azt a körülményt, hogy ez az ön- és egyben életmű-értelmező meghatározás az életmű magyarázóinak, megvilágítóinak munkáiból átemelve vált az írói énkép részévé. Nemcsak Németh Lászlóból váltott ki egyetértést ez a kijelentés, hanem a némethi munkásság későbbi kutatóira is hatott. Az életmű néhány elemzője egyenesen a meglehetősen heterogén munkásság legadekvátabb megközelítéseként fogta fel a pedagógiai jelentéstulajdonítás lehetőségét.³⁴ Grezsa Ferenc a pedagógusmódon való gondolkodásra keresett bizonyítékokat az író Vásárhelyen írt és későbbi műveiben, s ezek birtokában határozottan kijelentette, hogy a pedagógiai hangoltság 1945 után Németh írói munkásságának fő ihletője lett. Ezt az inspiratív hatást a következőképpen konstataulta: „A pedagógia Németh László számára – mint később a műfordítás – nem vált gályapaddá, nem volt sem önkorlátozás, sem ellenvilág. Inkább vívmány és páncél, írói reflexeit nem fojtotta el,³⁵ hanem ébresztette” (Grezsa, 1993, 28. o.). Vekérdi László és Monostori Imre továbbmentek ennél, Monostori kifejezetten fontosnak tartotta annak megállapítását, hogy a „vásárhelyi (és az azt megelőző évek) áthangoló hatása nemcsak az életműre vonatkozik, hanem az emberre is” (Monostori, 2007, 106. o.). Igaz, ő még nem nevezi az életmű legmélyebb rétegének, alaprétégnek a Vásárhelyen előtérbe került pedagógushajlamot, csak az író gondolkodásának fő szolamaként említi. Ez a metafora még a párhuzamosság képzetét keltheti az olvasóban, mintha a fő szolam és azzal párhuzamosan futó többi szolam között nem lenne szorosabb, egymást átjáró kapcsolat. Vekérdi László egyik írásában Németh László 50-es és 60-as évekbeli műveinek jellemzésekor

viszont már megteszi azt a bátor lépést, hogy közös nevezőre, méghozzá pedagógiai közös nevezőre hozza mindazt a sokféle, látszólag egymástól nagyon eltérő és a nevelés kérdéseire sem közvetlenül kötődő alkotást, amely ebben az időszakban kikerült az író tolla alól, s egy találó jelzővel is ellátja az életműnek ezeket a darabjait. „Parapedagógiai vállalkozás” címkével illeti (*Vekerdí*, 2007, 69. o.) Németh műhelynaplóit, a saját és mások műveire vonatkozó alkotástechnikai eszmefuttatásait, a bemutatandó drámáihoz írt „használati utasításokat”, amelyekkel a színészek dolgát kívánta megkönnyíteni, a gyakorlati és teoretikus népművelési munkásságát, valamint a fordítói gályapad „laboratóriumosságát”, azaz műfordítás-elméleti jegyzeteit, tanulmányait.

Az „írónak is tanár voltam” megállapításban Németh úgy társítja egymással művészi és pedagógus énjét, hogy a tanárság kereteit tágítja a lehető legszélesebbre, s így írói munkásságának értelmezéséhez ad újabb kulcsot. Nemcsak az életmű egészének, de egyes darabjainak a megértésében segít ennek az önmeghatározásnak a beépítése az értelmezői optikába. Már a legelső regény, az *Emberi színjáték* esetében is működtethető a pedagógiai olvasat, ezt a mű recepciótörténete is igazolja. Cs. Varga István tollából pl. a következő értelmezés született 1978-ban: „A pedagógiai szenvedélyű író hősét az individualisztikus önalkítás eszménye vezeti. (...) A hatni, nevelni akarás eredménye az Emberi színjáték is. (...) A személyesség, önéletrajziség, a nevelő hajlamú önfelmutatás igényének hajtóereje a »magunk szerelme«, amely elválaszthatatlan az önérték tudatától (...)” (Cs. Varga, 1978, 35. o.).³⁶ Ugyanilyen megállapításokat szinte minden Németh-regény és -dráma recepciótörténetéből bősséggel idézhetnénk, így teljességgel alátámaszthatók az életmű belső kohézióját pedagógiai textúrájú kötőanyagának tulajdonító értelmezések.

Ha az „írónak is tanár voltam” címkéjű önértelmezéshez pusztán az írói témaválasztás felől keressük igazolást, azt mindenképpen fel lehet ismerni Németh László szépírói munkásságának áttekintésekor, hogy a vásárhelyi időszak alatt és az utána keletkezett regényeknek és drámáknak a nagy részében domináns szólam a pedagógikum. Joggal ragasztható mind az *Égető Eszterre*, mind az *Irgalomra* a „pedagógiai regény” címke.³⁷ Az *Égető Esztert* nemcsak a későbbi elemzők tartották pedagógiai regénynek, maga Németh is részben így határozta meg. Egyik tanulmányában így írt erről a művéről: „Az *Égető Eszter* azonban korántsem tökéletes munka (aminthogy a regénynek nem is sajátosága a tökéletesség), s át és át van szöve magyar utalásokkal, pedagógiai hobbykkal [...]” (Németh, 1968c, 635. o.). A neveléstudomány kutatói is észrevették a regény „pedagógiai átitatottságát”, Hoffmann Rózsa például azt írta, hogy ez a mű „a legpedagógiaibb irodalmi alkotás s a legirodalmibb pedagógiai munka” (Hoffmann, 1997, 15. o.). Az irodalomtörténészek mélyebbre fűrtak a lehetséges primer pedagógiai olvasatoknál, nem a családi vagy iskolai nevelésre vonatkozó részleteket elemezték, hanem a mű egészét meghatározó nevelői programot ragadták meg. Grezsa Ferenc a tolsztoji pedagógiai regénytípus modern változatának kísérleteként fogta fel az *Égető Esztert*, mivel Németh e regényében ugyanolyan „erkölcsi választás lehetőségével akarja megkínálni XX. századi olvasóit, mint Tolsztoj tette az *Anna Kareninában*” (Grezsa, 1979, 283. o.).

Az 1965-ben napvilágot látott *Irgalom* – bár kevesebben mondták ki róla, mint az *Égető Eszterről* – ugyancsak jogosan kaphatja meg a pedagógiai regény bélyegét. Már a megjelenése után napvilágot látott ismertetésekben felbukkantak olyan utalások, amelyek Némethnek ebben a kései művében egy 100-150 évvel korábban divatos regénytípus, a nevelődési regény jellemzőit fedezik fel. Hellenbart Gyula 1966-os könyvismertetésében már működtette ezt az értelmezést, amikor a következőt jelentette ki Németh utolsó regényéről: „Az »Irgalom« ilyenformán a múlt század nagy nevelő regényeinek utóda, amit talán olyképp is megfogalmazhatnánk, hogy Magyarországon most váltak akuttá a társadalom egész mélységében azok a problémák, amelyek Nyugaton száz-százötven évvel ezelőtt vagy még régebben foglalkoztatták az írókat” (Hellenbart, 1966, 172.

o.). A regénynek erre a lehetséges olvasatára a későbbi elemzők némelyike is rámutatott. Vekerdi László azt írta, hogy a mű „egy valóságos magyar Erziehungsmanként elibénk vetíti a honi nevelés és a honi gyógyítás töretlenül magas színvonalát a trianoni tragédia után és ellenére, alkalmazkodóképességét tehát, életrealitását” (Vekerdi, 1997, 286. o.). Szintén Vekerdi fogalmazta meg egy elemzésében a következőt e regény kapcsán: „A Kertész Ágnes történetében fölszillanó reménytelen remény – kell-e mondani? – maga a »nemzetnevelő program«, közvetlenül” (Vekerdi, 1997, 80. o.). Ez a mű is ékesen bizonyítja, hogy a 30-as évek nemzetnevelő szándékai nem veszttek ki Németh László munkásságából, csak átalakultak, letisztultak. Ágnes nagy volumenű nevelői küldetést teljesít (miközben önnevelésében is óriási előrejutást tesz): egy élhető, tételes vallás nélküli vallásos etikára ad példát a mikrokozmoszban.

Ugyancsak pedagógiai regények lettek volna azok a művek is, amelyek megírását a 40-es évek végén tervezte el, és az 50-es, 60-as években is adósságként görgette maga előtt az író, de végül nem készültek el. A *Drága jó nyolcadik* című regénytöredék és az *Aranykor* címmel beharangozott regény terve Németh László regényművészetének a többitől semmivel el nem maradó alkotásait ígérték, s mindkettőben igen markáns pedagógiai alapszólam jutott volna érvényre. A *Drága jó nyolcadik* az író konkrét vásárhelyi élményeiből építkezett volna, egy be nem teljesült tanár–diák szerelem történetét szerette volna megírni benne Németh, ám vélhetően az is megakadályozhatta a regény létrejöttét, hogy Németh Lászlóné érzékenységet mélyen sértette volna ez a mű, hiszen a középkorú férfi főhős leánytanítványa iránt fellobbant szenvedélyében az író saját, negyvenes évei végén megélt szerelmi fellángolásának emlékei kísértettek. Az a szerelem, amelynek történetét Németh végül nem regényben, hanem önéletrajzi művében tárta fel, éveken át fájó seb volt az idősödő házaspár kapcsolatán. Miért lett volna értékes ez a regény, ha elkészült volna? Vannak olyan pedagógiai problémák, amelyek a neveléstudományi kutatók számára hozzáférhetetlenek, mivel nehezen vagy egyáltalán nem kutathatók. Így ezekről a jelenségekről, problémákról nem a neveléstudományi szakkönyvekből, hanem inkább szépirodalmi művekből, pedagógiai regényekből lehet tájékozódni. Ilyen téma a serdülő- vagy ifjúkorú diákok egy-egy tanár iránti rajongásának jelensége is, erről is csak javarészt regényekben olvashatunk. Ha Németh László megírta volna a *Drága jó nyolcadikat*, tovább gyarapította volna olvasói ismeretét e témában is. Természetesen – tapintat ide vagy oda – a téma annyira izgatta, hogy mégis megírta, méghozzá a *Nagy család* című dráma egyik mellékszálaként. Többször elmondta és le is írta Németh, hogy vannak olyan témái, amelyek egyszerűen nem hagyják békén, eriniszekként üldözik. Ilyen makacsul mocorgott benne az öregedő tanár és a fiatal diáklány szerelmének kényes témája is, amelyet a szereplők által felidézett régi emlék formájában lopott be a *Nagy család*ba, megmutatva azt is, milyen perspektívája lehet az ilyen szenvedélynek: lehülve, átnemesedve, salakjától megszabadulva atyai barátságga szublimálódhat. Ugyanezt a témát korábban – jóval tragikusabb végkifejlettel – a kezdetben regénynek tervezett, végül mégis drámává sűrűsödött *Szörnyetegben* is feldolgozta, mintegy önmaga előtt is igazolva döntése helyességét: jól tette, hogy kiengedte a kezéből a kései idill lehetőségét, hiszen ez az idill nem lehet tartós, halálra van ítélve.

A *Drága jó nyolcadik* tervezett cselekménye halványan rekonstruálható a fennmaradt töredék és a fejezetterv alapján. Főhőse, Kovács Endre az 1918/19-es események alatt egyetemi tanárságot vállalt, így a kommün bukása után nyugdíjazták. A kényszernyugdíjazott tanár egy vidéki városba kerül, s vidéki élete során pesszimista életszemlélete feloldódik, átalakul tanítványai körében. Ez a szemléletváltozás, belső megfiatalodás lett volna a regény másik nagy története, amely a szerelmi szállal párhuzamosan, attól is befolyásolva fejlődött volna ki. A fejezetterv³⁸ – az utolsó címek kivételével – egy az egyben követi Németh László és Gál Etelka ártatlan szerelmének stációit.

A másik soha el nem készült pedagógiai regénye az *Aranykor* címet kapta volna. Ennek a témája is sokáig gyötörte. Egy 1961-es írásában be is mutatta a regény tervéhez vezető motívumokat és az elképzelt regényidőt, cselekménymenetet. Németh az 1955–56 körüli időszakot nevezi meg a regényterv létrejöttének idejéül. A fő probléma, amelyet a műben boncolgatni kívánt, a mester–tanítvány kapcsolat különös természetének megfejtése, a mester és tanítvány gondolkodása között kialakuló távolság kérdése lett volna. Ezzel már korábbi műveiben is küszködött, elég pusztán az *Alsóvárosi búcsú* vagy a *Szerdai fogadónap* című regényeire gondolni. A mester–tanítvány viszony problémái az *Égető Eszter* utolsó fejezetében is artikulálódnak, Méhes Zoltán és az ifjabb Máté József kapcsolatának alakulásán jól meg lehet figyelni, hogyan juthat el egy tanítvány a szolgai követéstől, sőt rajongástól a mesterétől való kritikus elhatárolódásig. Ennek a rapid módon minőségeket váltó mester–tanítvány kapcsolatnak az ellentéte Leona néni és Eszter viszonya, amelyen sem az idő, sem Leona néniék kiszolgáltatottsága nem tudott változtatni, Eszter mindvégig a hálás és tisztelettudó tanítvány pozíciójából kommunikált egykori tanárnőjével, s annak gyengeségeit is tapintatos szeretettel nézte; még felnőtt gyermekek édesanyjaként és családfenntartóként is ez a gyermeki alázat és ragaszkodás jellemezte az idős pedagógusnővel való kapcsolatát. Ezt a problémát az utolsó regény, az *Irgalom* is érinti, Ágnes a történet kezdetén mestert akar látni az apjában, majd a regény lapjain végigkövethetjük az első mesteréről való leválás folyamatát, és új mesterre találását Halmi Feri személyében.³⁹ Nem véletlen tehát, hogy Németh László az *Aranykorban* tovább akarta árnyalni, elemezgetni ennek a bonyolult, összetett viszonyrendszernek, a mester–tanítvány relációnak a problémáit.

Az író így foglalta össze a nemzedékregénynek tervezett mű tartalmát a fent említett írásában: „Egy alföldi városból néhány népi írókra kapott diák, diáklány 42 nyarán felkerekedik, s elmegy egy író–olvasó-találkozóra (olyasfélére, mint a szárszói konferencia) – Benjamin, a tizenöt évi időt átfogó regény hőse hozzájuk csatlakozik. Az első fejezet a készülés az útra, a konferencia egy hete, az egy sátorba összeverődött tíz-tizenkét fiú barátsága, akik a történelmi viharok szélcsendes köldökében egy aranykorral álmodnak. A regény arról szól, mi történik ezzel a tucatnyi emberrel a következő tizenöt (most már húsz-huszonöt) esztendőben. [...] A regény az egykori mester halálával, a hős egyedül-maradásával s a maga szerényebb módján mesterré válásával végződik” (*Németh, 1980, 667–668. o.*). Ennek a regénynek a fejezetterve⁴⁰ is fennmaradt az író hagyatékában, s ebből is jól látszik, hogy nem lett volna könnyű vállalkozás ez a mű, hiszen nem is volt meg még a megfelelő időbeli távolság a főhős fejlődésének kontextusául megrajzolni kívánt eseményektől. Ezt egyébként maga Németh is érezte, egy interjúban a következőt nyilatkozta a tervezett regénnyel kapcsolatban: „A regényt, persze, nem írhatom meg egyedül; főként a végéhez szükségem van egy fontos munkatársra: a tovább világosodó történelemre” (*Németh, 1975, 213. o.*). Vélhetően ennek a műnek is lehetett volna „Erziehungsroman” olvasata, ahogy az *Utolsó kísérlet* című regényciklus megjelent darabjainak. Sőtér István, aki az *Utolsó széttekintés* című posztumusz kötet esszéiben az íróban érlelődő *Aranykor* előkészületeit látta, úgy vélte, a tervezett regény mögött feszülő probléma Németh alapdilemmáját hívta elő: az író nem tudta eldönteni, tragikumban vagy programban (más szavakkal: regényben vagy tanulmányban) adjon testet az öt foglalkoztató gondolatoknak.⁴¹ Németh László naplójegyzeteiből kiderül: 1965-ben még reménykedett abban, hogy meg tudja írni az *Aranykort*.⁴² 1969-ben viszont már világosan látta, hogy ez a regénytéma is felkerült a beváltatlan ígéretek, megvalósulatlan tervek hosszú listájára. *Pápán* című esszéjében búcsúzik el végleg a sokáig szívében dédelgetett témától azzal a vigasszal, hogy egy fiatal író már érintette helyette ezt a témát, s még más ifjú pályatársak előtt is ott van a lehetőség, hogy megírják az 1941 és 48 között érettségizett, népi kollégiumokban tanult, tragikus sorsú nemzedék történetét.⁴³

Visszatérve a gondolatmenetünk kiindulópontját képező önmeghatározáshoz, mindenképpen meg kell említenünk azt, hogy Németh egyik írásában ki is fejtette az „írónak is tanár voltam” megállapítás pontos jelentését az életműve egy szeletével kapcsolatban. A *Pedagógiai kísérletek* című munkájában azt a kijelentést tette harmincas évekbeli esszéírói tevékenységére visszatekintve, hogy: „én esszéírónak is voltaképpen csak jó pedagógus voltam” (Németh, 1980, 401. o.). Ekkor keletkezett esszéi sikerét, élvezetességét, olvasmányosságát azzal magyarázta, hogy felnőttkorában is „diákésszel” közelítette meg az esszéiben tárgyalt problémákat, mohó szenvedéllyel vetette rá magát a kínálkozó kérdésekre, témákra, s nem nyugodott addig, amíg világos, tiszta formulákban nem látta maga előtt a vizsgált probléma lehetséges megoldásait. Ez a diákok lázas létrejöttének biztosítéka, hanem a jó tanár egyik legfőbb erénye is. Ugyanez a gondolat már a *Vásárhelyi sétaték*ban is szerepel, ott a következő formában találjuk meg: „Mint író is tanár voltam voltaképpen, együtt-tanuló, ahogy a tanárságot értelmeztem; legeredetibb munkám: a *Tanú*, egy láthatatlan nemzedékhallgatósághoz szól: nézzük csak, olvassuk” (Németh, 1975, 84. o.).

Az „írónak is tanár voltam” önmeghatározás mellett Németh levelezésében egy másik önmegjelölés is fel-felbukkan. A „sokkal inkább tanár vagyok, mint író” önmeghatározásban már egy komparatív szándék deklarálódik, ebben a kijelentésben a tanárság nem bekebelezi, hanem elnyomja, hátraszorítja az írószágot. A szerepdualizmus tagjai közötti kapcsolat palettáján ebben az önértelmezésben egy kompetitív árnyalat dominál. A kiindulási alap ennél az öndefiníciónál is ugyanaz, mint az előbbinél: a tanárságnak azért van prioritása, mert a tanárság veleszületett ösztöne, míg az írószágot megtanult, felvállalt hivatás, szerep. Egykori vásárhelyi tanítványának, Diószeghyné Zolnay Annának írt 1959-es levele már ezt az öninterpretatív kijelentést tartalmazza, méghozzá a következő kontextusban: „Ami ott Vásárhelyen derült ki egészen, hogy én sokkal inkább pedagógus, mint író vagyok – az adja meg most a lehetőséget, hogy mégiscsak egy kis elégtétellel, önérzettel tekintsek végig az életemen (az lehet, sőt valószínű, hogy az én örökösen hányt viszonyaim közt nem érlelődhetek időtállóvá az írói munkáim – de), ha négy-öt élet (s ennyi biztosan van), amelyet a szép és jó érintésével érinthettem mint tanár – s akiknek a tudatán s tettein át szélesebb körökbe vesznek boldogan ajándékozott óráim, akkor mégsem voltam egészen méltatlan apámhoz, akinek a nevét elég volt egy tanítványa előtt kimondanom: a szeretet és hála mosolya fénylett föl az arcán” (Németh, 2000a, 632–633. o.). Ugyanez az önmeghatározás bukkan elő egy feleségének küldött 1966-os levelében is, amelyben a túlzott költekezéstől óvja Ellát: „En mindig elsősorban tanárnak tartottam magam – s mi egy tanár jutalma rengeteg lelkiismeretes munkájáért? Az enyém még annyi se – illetőleg a mindenfelől körülvevő gyűlölet. De ez is el fog csüggedni, ha látják, hogy nincs mit gyűlölni – s az ember olvashat, nézheti a világot, figyelheti a körülötte [...] embereket. Neked is erre kéne átállítani magad, túl a hatvanon, az autók, külföldi utak költséges divatja helyett” (Németh–Gál, 2014, 403–404. o.).

Az említett két önmeghatározás mellett a 60-as évek közepétől – ritkábban ugyan, de – egy harmadik öndefiníció is előfordult Németh László megnyilatkozásaiban. A „már csak tanár vagyok” önmeghatározás úgy oldotta fel az írótanári szerepdualizmusban pulzáló feszültséget, hogy az egyik szerepet a múltba tolja, s csak a kedvelt, igazi hivatást jelentő szerepnek biztosít jelenidejűséget, kontinuitást. Ennek az öndefiníciónak az adott jogosultságot számára, hogy 1965 után írói munkásságát lezártak, befejezettnek érezte, pedagógusként viszont még volt mondanivalója a magyar társadalom számára. Ez az üzenet öltött testet a rendhagyó irodalomórakon megtartott, felejthetetlen hatású beszédeiben, a pedagógusismerősöknek írt leveleiben és a kései esszéiben. Egykori pályatársaival és a fiatal irodalomtörténészekkel váltott mondataiban is felbukkan a „már csak tanár vagyok” önmeghatározás. Czine Mihály is leír egy olyan véletlen találkozást

Németh Lászlóval, amelynek során a fenti megállapítással döbentette meg a fiatalokat. Czine a következőképpen idézi fel ennek a találkozásnak az emlékét egyik írásában: „A temetőbeli találkozás is nevezetes maradt. Ismerős temetéséről jöttünk, barátok – Béládi Miklós, Bodnár Gyurka és Kiss Feri –, s Németh László meg az édesanyja sírját ment meglátogatni a Farkasréti temetőbe. Fáradt volt, összetörtnek látszott, mondta: szerencse, hogy egyszerre fogyott el az út és az erő. Már nem író, mondta kesernyésen, csak lézeng. Azért jött fel Sajkódról, mert sokszor szédült, nem akarta, hogy gondot okozzon a szomszédoknak. Nem ír ő már. Azzal vigasztalja magát: ő tanár, aki szétosztja az életét. 1965 októberében jártunk akkor” (Czine, 1997, 71. o.). Németh László ennek az öndefiníciónak egy variációját említette az 1968-as debreceni látogatása kapcsán adott interjúban is. Többek közt ezt nyilatkozta Bényei Józsefnek: „Amit az előadáson mondtam, hogy mint író »nyugdíjba vonultam«, azt jelenti, hogy több új munkát nem adok ki” (Németh, 1980b, 849. o.). E mögött az önmeghatározás mögött nem csupán a lezártnak tekintett írói pálya és a rendhagyó órák által feltámasztott tanári hivatás ellentéte húzódik meg, hanem az is, hogy valódi elégedettséget, eredményességet csak tanári mivoltában tudott elkönyvelni Németh László, íróként nem. Az írói pályája sikerében való kételkedés tükröződött az 1965-ös (mezőszilasi) jubileumi ünnepségen elmondott válaszbeszédében is, amelyre Czine Mihály így emlékezett vissza: „„Az ember, az író jutalma – szó szerint igyekszem lejegyezni az első mondatait – eszméi győzedelme lehet. S én azt nem értem meg« – mondta, már-már az elvégeztettség érzésével. [...] Nem, ő nem győzött; az győz, akinek az eszméi győzedelmeskednek. Nem a könyvei példányszámával, nem drámáinak sikerével, nem a külföldi fordításokkal, nem a díjakkal mérte a sikert – ezeket romló, külsőséges dolgoknak tekintette –, hanem azzal, hogy nagy célját, a magyar tudat újraszövését, mennyire sikerült megvalósítani” (Czine, 1997, 73. o.).

Megvalósult és megvalósulatlan álmok a kétféle szerep által meghatározott pályán

Németh László eszméi között voltak olyan elképzelések, álmok, amelyeket íróként nem, csupán tanárként sikerült valóra váltania. Ilyen volt a „nagy család” eszméje, a vérségi kapcsolatokat felülíró, sőt azokat kiválóan helyettesítő, szellemi rokonság eredményeként létrejövő közösségtípus gondolata. Egy 1961-es esszéjében így fogalmazta meg ezt a nemes vágyát: „Egy ilyen, a szó új értelmében aszkéta közösség elhelyezkedése egy meglévőben – mint azt munkáim hosszú sora bizonyítja – [...] egész életemnek sóvárgása is volt. Pedagógusi éveim nemcsak azért jelentenek boldog szívetet az életemben, mert taníthattam, hanem mert az »osztályban« – igaz, serdülőkkel, s csak a nap felére – ennek az álmodott szellemi közösségnek a mását sikerült létrehoznom” (Németh, 1980, 663. o.).

Íróként nem sikerült megteremtenie ezt a „nagy családot”; amikor meg akarta szervezni nemzedéke legkiválóbbjaiból a vágyott szellemi közösséget, kudarcot mondott, idősen és betegen pedig már nem is gondolt ilyesmire. Amikor a 60-as évek elején Jobbágy Károly egy levelében számon kérte: miért nem foglalkozik a fiatal írókkal, Németh pontosan a régebbi tapasztalataira és sérelmeire mutatott rá a válaszában, miközben tisztázta is magát Jobbágy vádja alól. Őszintén és nem kevés keserűséggel, csalódottsággal tárta fel ebben a levélben a fiatal pályatársakkal kapcsolatos érzelmeit: „A lelkiismeretem előtt – írta – azzal vigasztalom magam, hogy bár én a fiatal íróktól annak a felmentésnek, amire minden szorongatott író vágyik, már vagy négy nemzedéken át épp az ellenkezőjét kaptam; magam, ha kollektíve is, igyekeztem a kötelességem leróni irántuk. Hogy csak két példát mondjak: 56-ban, mikor a szépirodalmi munkáim, régibb tanulmányaim akadálytalanul jöhettek volna, én kifejezetten nekik: a *Magyar műhely*t állítottam össze. Ugyanigy véreztem el legutóbb Levelemen egy kultúrpolitikushoz; annak a megvallott

célja is a mondható tágitása volt, az ő javukra. No de sokkal jobban ismerem a fiatal írók véleményét, semhogy ennek az elismerését kívánhatnám. [...] Ennél nagyobb magány aligha vett körül »nagy családba« vágyó embert, s ennél hiábavalóbbnak aligha érezte író a másokba ölt erőfeszítéseit, mint én most, amikor pályám végére pontot teszek” (Németh, 2000b, 345–346. o.).

Sajnos a „nagy család” eszméje még azokkal sem valósult meg az életében, akiktől joggal remélt lojalitást, mert maguktól jelentkeztek nála tanítványnak. Igazi „nagy családra” valóban Vásárhelyen talált,⁴⁴ a középiskolai tanítványai és kartársai körében; azok, akik „in vita” jelentkeztek tanítványainak, inkább csalódást okoztak neki, akikkel azonban „in schola” került kapcsolatba, azokra mindig szívesen emlékezett. Zimonyi Zoltán is említi egyik írásában Németh ilyen jellegű csalódásait, miközben azt is sejteti, hogy a hiba vélhetően éppen az íróban lehetett. Megállapítása a következő: „Problematikus maga Németh László nevelői, pedagógusi szerepe: tanár-diák, mester és tanítvány viszonya csupa kudarc és sérülés, nincsenek igazi tanítványai. Követőit, híveit (a kreatúrákat) elutasítja, emlékszünk a határváryakra,⁴⁵ lesújtó a véleménye róluk” (Zimonyi, 1997, 67. o.). Németh László első nagyobb csalódását ezen a téren Gál Istvánhoz köthetjük.⁴⁶ Későbbi tanítványai közül Kristó Nagy Istvánnal is meglehetősen ambivalens volt a kapcsolata. Kristó egyik levelében maga is célzott arra, hogy egykori mestere az idő múlásával hűvösebb, hidegebb lett vele szemben. Az ezzel kapcsolatos érzéseiről így vallott Némethnek: „Nekem különben is jó ideje nincs már más ambícióm Veled kapcsolatban, mint hogy a Te életműved szolgálatában tevékenykedjem. Mindig is ezt tartottam a legfontosabbnak, s még az sem érdekelt különösebben, hogy Te, mint tanítványban, »csalódtál bennem«. Nagyon is igényes vagy – majd minden tanítványodban csalódtál, Gál Istvánban éppúgy, mint mondjuk saját lányaidban vagy Török Eszterben – folytathatnám a névsort” (Németh, 2000b, 282. o.). Sok sebet kapott Németh László az ilyen kapcsolataiban, így érthető, hogy gyanakvása a későbbi időkben sem szűnt meg, mindig maradt benne egy kevés bizalmatlanság még a legtisztább szívű fiatalokkal szemben is, bármilyen őszinte tisztelettel vették körül.⁴⁷

Olyan elképzelések is akadtak pályája során, amelyeket sem íróként, sem pedagógusként nem sikerült valósággá változtatnia. A népi írók jelentős (bár csak erkölcsi) támogatását élvezte a két világháború között a népfőiskolai mozgalom. Németh László szerette volna a Törökvész úti villáját felajánlani népfőiskola céljára, és saját elképzelései szerint irányítani parasztiifjak művelődését, látókörszélesítését. Mivel nem kapott engedélyt az általa megálmodott intézmény működtetésére, így le kellett mondania e tervéről éppúgy, mint ahogy arról, hogy egy vidéki mintatelepen gyűjtsön maga köré nemesebb életet és magasabb műveltséget szomjazó munkatársakat. Ezeket a terveket – bár pedagógiai tevékenységre vonatkoztak – még elsősorban íróként szövögette, színezgette magában Németh. Vásárhelyi tanárként tervezetet készített a dolgozók gimnáziumáról, és összeállította a paraszti dolgozók iskolájának magyar- és latintantervét, pontosabban e tantervek vázlatát. Ezekben a tervezetekben már a tanári józanság váltotta fel a korábbi (messze tekintő) írói ábrándozást: szerényebb, de konkrétabb és pedagógiailag jobban alátámasztott koncepciók születtek a tolla alatt, de ezek gyakorlatba való átültetéséből abban a formában, ahogy ő papírra vetette, nem lett semmi; éppen e javaslatai megírása idején változott meg az iskolarendszer, a tantárgyi struktúra és a tananyagtartalmak is lényegesen átalakultak. Később, a vásárhelyi fordulat után, amikor már a régi eszméit is pedagógusaggal gondolta újra, ismét felmerült benne egy olyan terv, amely a munkás- és paraszti fiatalok műveltségének emelését tűzte ki célul. Egy „általános esti egyetem” intézménye lebegett a lelki szemei előtt, s e terve megfogalmazásában már tisztán Németh pedagógus énje mutatkozott meg, nem keveredtek benne úgy a tanári és az írói motívumok, mint az egykori népfőiskolai ábrándban. Ez az „általános egyetem” is csupán szép terv maradt, éppúgy, mint a korábbi hasonló elképzelései. Mindegyik javaslatának emléket állított

azonban a szépirói műveiben: a vágyaiban élt népfőiskoláról és a tervezett mintafarmról a *Bűn* Horváth Endréje mesélt Kovács Lajosnak, a *Cseresnyésben* pedig a mintatelep megvalósult változatát is láthatjuk, a dolgozók tanításának egy modelljét az *Égető Eszterben* ismertette (s ennek megvolt a gyakorlati kipróbálása is, hiszen Kristónét valóban felkészítette az érettségire), az általános egyetem izgalmas kísérletével pedig a *Nagy családban* találkozhat az olvasó.

Németh írótanári szerepmegvalósításának önreflexióiban, a két hivatásban való önpozicionálásában az ötvenes évektől egy kontrasztív-komparatív attitűd dominál. A szerepdualizmus közelebbi meghatározásában, az írótanárság elemei közötti kapcsolat megjelölésében nem volt konzekvens az író: néha szubsztitútív kapcsolatra utalnak az írásai,⁴⁸ legtöbbször azonban az inkorporatív viszonyról árulkodó önmeghatározásokat használja. Azt, hogy az egyre nyíltabban megmutakozó tanári természet bekebelezte, átszínezte, sajátos bélyeggel látta el az író Németh László tevékenységét, az életmű kutatói, elemzői is megerősítették. Ami hiányzik

ennek a szerepdualizmusnak a megéléséből és a vele kapcsolatos reflexiókból, az egyértelműen a két szerep békés, harmonikus eggyé olvadása, fúziója. Arra a kivételesen szerencsés írótanári szerepmegvalósításra, amikor írás és tanítás nem egymás oppozícióiként, hanem egy egységes szerep egymással egyenrangú komponenseiként vannak jelen egy életműben, Vásárhelyen még megvolt a lehetőség; ott nagyon rövid időre megvalósulni látszott a két megnyilvánulási forma egyenrangúsága, nem véletlenül állapítja meg Grezsa Ferenc az író ottani éveit elemezve a következőt: „A dilemma: az író és a tanár korábbi belső párbeszéde – legalábbis egyelőre – föloldódik” (Grezsa, 1979, 190. o.). A hangsúly azonban a közbeékelte „egyelőre” szón van, hiszen ugyanő regisztrálja azt a már Vásárhelyen

elindult expanziót is, amelynek során „a pedagógia írói műhelyé tágul, s leigazza a szépirodalom műfajait” (Grezsa, 1979, 41. o.). Az ötvenes évek megpróbáltatásai ezt az expanziót teljesítették ki, de a tanári szerep kitérítése mellett egy másik folyamatot is felgyorsítottak: az írói szerep további vállalhatóságában való elbizonytalanodást. A hatvanas évek végére jutott el Németh László odáig, hogy írói szerepét befejezettnek (múlt idejűnek) tudva, tanárként értékelje a mögötte álló évtizedeket, az írói küldetés tudat ekkorra tanári szolgálattudattá alakult. Az idős, „nyugdíjas tanár” szerepében megtalált biztonság segített neki abban, hogy írói munkásságának lezárásában megnyugodva a következő programmal vágjon neki utolsó éveinek: „Micsoda megkönnyebbedés. Azt hittem héraklészi munkákkal vagyok adós, pedig csak a napomat kell reggeltől estélig nyugodtan eltöltenem” (Németh, 1980b, 116. o.).

Azt, hogy az egyre nyíltabban megmutakozó tanári természet bekebelezte, átszínezte, sajátos bélyeggel látta el az író Németh László tevékenységét, az életmű kutatói, elemzői is megerősítették. Ami hiányzik ennek a szerepdualizmusnak a megéléséből és a vele kapcsolatos reflexiókból, az egy-értelműen a két szerep békés, harmonikus eggyé olvadása, fúziója.

Jegyzetek

¹ Az irodalomtörténészek Arany Jánosra, Juhász Gyulára, Babits Mihályra gondolnak általában, amikor leszögezik, hogy az írótanárok számára a számuzevés, a kényszerpálya helye volt az iskola. De folytathatnánk a sort Kaffka Margittal, a debreceni Oláh Gáborral vagy Szentkuthy Miklóssal, akik szintén börtönnek érezték a kenyérkeresetet biztosító pedagógusmunkát.

² Hosszas töprengés után sikerült a szerzőnek a ketős szerep Németh László-i megvalósítását nem tökéletesen, de valamennyire mégis kifejező „írótanár” összetétellel megbarátkoznia. Úgy véljük, a Németh László-i szerepdualizmust talán jobban megközelítette volna a Kocsis Rózsa által használt „nevelő-író” (Kocsis, 1987, 14. o.) kifejezés, de végül a Németh László által többször említett „írónak is tanár voltam” és a „sokkal inkább tanár vagyok, mint író” önmeghatározás miatt maradtunk az „írótanár” megjelölésnél. Maga Németh László a hozzá hasonló írókat „pedagógus-íróknak” nevezte. Magda leányához írt egyik levelében fordul elő ez az összetétel a következő mondatban: „Pedagógus-írók nemzetük egészségében élnek tovább vagy sehogy” (Németh, 1988, 252. o.).

³ A hódmezővásárhelyi gimnáziumot bemutató kismonográfiában ez a gondolat így jelenik meg: „Ám az írók maguk legtöbbször nem szerencsének, inkább kényszerű tehernek, nyűgnek érezték a tanárkodást, s a várost is, amely később oly büszkén állított nekik emléktáblát, nem Tusculanumnak, inkább a számuzevés helyének, ovidiusi Tominak tekintették, ahonnan csak elvágyódní lehet, ahonnan minél előbb menekülni kell. Németh László viszont egész életében úgy beszélt és írt az iskoláról, mintha egy sértő balhiedelmet akart volna megcáfolni, mintha egy lenézett pályának akart volna a személyes példa hitelével méltóságot és önértetet adni: »Az iskola volt az életemem«” (Földesi – Imre – Varsányi, 1990, 118–119. o.).

⁴ Bodosi György, Németh orvosismerőse így utalt erre egyik könyvében: „Tanítókból, tanárokból váltak íróvá elegen, ő már híressé vált íróként fordult vissza a tanársághoz. S milyen lelkesen, mekkora ambícióval készült erre a szerepre!” (Bodosi, 1979, 131. o.). Peéry Rezső ugyanezt így fogalmazta meg: „Németh László a nem professzionista pedagógus megbecsülésével és áhitatával méri fel az iskola világát. Ide pedig a fordított úton érkezik, mint a Nyugat írótanár nemzedéke: férfikora delelőjén túl, egy országos hírű írói műhely kényszerű feladása után kezd tanári munkába egy vidéki gimnáziumban” (Peéry, 1971, 241–242. o.).

⁵ Valóban igaz az, hogy a XX. század első és második felének legismertebb hazai írótanárainak életében a tanári pályát váltotta fel a független írói tevékenység, így volt ez Babits Mihály, Benedek Marcell, Szabó Magda, Jókai Anna esetében. Olyan író, aki Némethhez hasonlóan már jelentős írói múlttal a háta

mögött került be rövidebb időre az oktatás világába, hármat tudunk említeni. Sarkadi Imre, Rónay György és Fekete István életútjában fedezhetünk fel hasonló fordulatot.

⁶ A döntése által kiváltott megdöbbenést, csodálkozást az *Égető Eszterben*, amely kulcsregényként is értelmezhető, Leona néninek, Eszter egykori intézeti tanárnőjének a szavain keresztül ábrázolja, aki a következő módon provokálta az író regénybeli alteregóját, Méhes Zoltánt: „Megmondom: örültem meg voltam lepve, amikor Eszter mondta, hogy maga ide jön tanítani. Mit, Méhes Zoltán? Hát ez nem miniszter vagy államtitkár? Én épp most akartam fölmenni hozzá, hogy egy kis aggsági segílyt kérjek tőle” (Németh, 1971, 581. o.).

⁷ Hegedűs András ezt az időskori megújult pedagógiai érdeklődést a következő kontextusban mutatta be: „Németh László 1945 után lett igazán »tanügyi tervehalmazó«. A »pedagógusi mámor« ekkor tört fel benne, s ez rendelkezte maga alá 1945-től 1948-ig a sokoldalú író szinte »minden műfaját és képességét«. [...] S 1957 után [...] ismét feltört »a pedagógusi mámor«: a vásárhelyi tapasztalatokat rendszerező, azokat továbbépítő, új pedagógiai terveket szövő ambíció” (Hegedűs, 1976, 436. o.).

⁸ A *Homályból homályba* című visszaemlékezésében az író jól szemlélteti akkori helyzete tarthatatlanságát. Elmeséli, hogy az akkor Vásárhelyen tanuló Judit lányának vizsgakérelmét hogyan utasították el, és a nyolcadik osztály óráit magántanulóként látogató lányt milyen megalázóan helyezték vissza a hetedik osztályba (Németh, 1977, 112. o.).

⁹ Amikor 1946 januárjában Schöpflin Gyula egy rádióműsorban az ország első számú „kútmérgezőjének” kiáltotta ki Németh Lászlót, a tanári kar határozatban foglalt állást az írói és emberi méltóságában megalázott kolléga mellett. A gimnáziumi tanárkari értekezlet jegyzőkönyvében az alábbi bátor mondattal reagáltak a súlyos rágalomra: „Leghatározottabban elítéljük az ellene lázadózó és az ő szellemiségéhez képest szellemi törpék magatartását” (idézi Grezsa, 1993, 28. o.).

¹⁰ Az említett mű (*A Leővey Klára Gimnázium magyar szakköreinek*) keletkezési idejét a *Megmentett gondolatok* című 1975-ös kötetben helytelenül adták meg. Ott ugyanis 1968-as évszám szerepel az írás alatt, azonban a Németh László 1949 és 1975 közötti levelezését tartalmazó háromkötetes könyvből tudjuk, hogy magát a felkérést, amelyben egy pár ajánló sort kértek a diákok tervezett Németh László-műsorok elé, 1969. január 11-i dátummal fogalmazták meg. A szervező diáknak (Tarr Ágnesnek) küldött válaszlevél után található szerkesztői jegyzet tanúsága szerint a kézirat dátuma: 1969. január 29 (Németh, 2000c, 500. o.).

¹¹ Ezért a hatástalansáért nem egyedül az írókat hibáztatja Németh. Ez derül ki a *Ha én miniszter len-*

nék című memoranduma alábbi soraiból is: „Persze az, hogy valaki olvas, nem jelenti azt, hogy olvasó is. [...] Nálunk is sokan olvasnak úgy, ahogy a Tervet szívják, bizonyára többen, mint akik az irodalomtól okulást, útbagazítást várnak” (Németh, 1989, 238. o.).

¹² Az idézet legutolsó mondatában kifejtett gondolat a Németh László-i filozófia egyik alaptéziseként is felfogható. Hasonlóan ír *A Medve utcai polgári* újrakiadása elé szánt bevezetőben: „Nincs olyan munkakör, amelyből művészetet nem lehet csinálni; nincs olyan műhely, amelyben ott nem lappang egy laboratórium” (Németh, 1989, 130. o.). Németh a saját életében többször is bebizonyította, hogy meg lehet szeretni a gályapadnak vagy börtönnek tűnő foglalkozásokat is.

¹³ Németh László több írásában is kifejtette ezt a gondolatát. A legvilágosabban talán *A jó tanár* című esszéjében tárta fel a modern szent és a hivatását szerető tanár közötti párhuzam lényegét és a hivatásában felolvadó tanár életének külön ajándékát: „»Szent az, aki megadja magát a jelennek«, mondtam egyik alkalommal. Azaz nincs benne sem törekvés, sem ragaszkodás; egyik teendője nem fontosabb, mint a másik; ha emberbaj kerül elé, azt nem kell egy más bajért otthagynia, s minthogy magának semmit sem akar, mindenre egyformán rászentelheti magát. A jó tanár az ilyenféle modern értelemben vett szenttől (s vannak ilyenek!) abban különbözik, hogy ő boldog is közben. Nem a szenvedés neveli rá az örökös önmagátadásra [sic!], a kárpótlást nem váró ajándékozás enyhe mámorra vezeti végig az életet” (Németh, 1961, 353. o.).

¹⁴ Németh László több művében (*Bűn, Villámfénynél, Győzelem, Cseresnyés*) is vallott arról, milyen lelkiismeret-furdalás, büntudat kínozza azokban az években, amikor viszonylagos jómódban élt családjával.

¹⁵ „Adás” és „kapás” viszonyát, problémáját a *Nagy családban* is érintette az író, ebben a műben a modern szentet megtestesítő Klára nővéréről mondja ki két szereplő a következőt: „Ő is úgy van: annyira megszokta az igénytelenséget, hogy [...] voltaképpen kap, amikor ad” (Németh, 1963, 244. o.).

¹⁶ „Mint novellapályázat nyertese tűntem fel az irodalomban – írta egy öregkori vallomásában –, s huszonnyolc éves koromban már egy olyan regényt írtam, mely kis javítással a legjobbjaik közt is megállhatna; míg első tanulmányaim (addig sose írtam tanulmányt) ugyancsak gyengék voltak, s költői tapasztalataimból, néha mondataimból táplálkoztak. De ez nyújtott több teret a tanári ösztönnek, s erre volt nagyobb szüksége az országának” (Németh, 1980b, 767. o.).

¹⁷ Jó példa erre az a néhány mondat a Gulyás Pálnénak 1949 őszén írt egyik leveléből, amelyben a következőről tudósítja barátja özvegyét: „Én most megint tanár vagyok; írom a matematikakönyveket; harmadik részét a tervbe vett történet-természetismeret-matematika hármashoz. Jobban lázban tart, mint a regényírás; éjjel sem tudok aludni tőle. Pedig semmi

remény a kiadásra. De diák és tanár vagyok közben” (Németh, 2000a, 53. o.).

¹⁸ Egy 1955-ös levéltöredékben, melyben Illés Endrével kívánta közölni döntését, a következő sorokkal jelentette be szándékát: „Idén decemberben lesz harminc éve, hogy a Nyugat folyóirat íróvá avatott. Ezt az évfordulót idén azzal ünnepelem meg, hogy obsitot adok magamnak: új írói vállalkozásba nem kezdek többet. Hasonló elhatározás – legalább a publikációra – mások is fogat bennem, de ezen most ott van a pecsét: a betegség. Nincs reményem, hogy a régiéknél jobbat írhatok, új művek »kinyomásához« nincs meg többé az erőm” (Németh, 1977, 567. o.). Ugyancsak az 1955-ös évben több levelében is megemlíti azt az ötletet, hogy esetleg visszatér az elhagyott orvosi pályához.

¹⁹ 1957. december 31-én Sajkodról írt levelében Németh így indokolja meg Illés Endrének korábbi elhatározása megújítását: „Betegségem első perctől kezdve világos volt előttem, hogy eljön a nap, amikor, ha írok is még valamit, azt eddigi munkásságom érdekében nem szabad publikálnom többé; csak kompromittálná, mint pl. szegény Gellért cikkei régi szép (legalább nekem szép) verseit. Egyre több belső jel figyelmeztet, hogy ez az idő elkövetkezett. [...] Miért írom le mindezt, épp szilveszter délutánján? Mert egy igen viharos december hónap (amelyiket hol itt, hol a családom körében töltöttem) végleg ráeszméltetett, hogy ezt a négy év óta tartó írói vergődést nincs értelme tovább csinálnom” (Németh, 2000a, 506. o.).

²⁰ Németh László valóban foglalkozott az országjárás gondolatával már 1962 előtt is. Egy 1959-es interjúban is megemlítette, hogy szeretné jobban megismerni a hazai valóságot, a különböző munkahelyeket, az ott dolgozók életét. Az említett interjúban így nyilatkozott az író: „A mai élet is foglalkoztat: Aranykor című regényemben a nagy átalakulást szeretném ábrázolni. [...] Napjaink valóságáról kevés az élményanyagom, hiszen éveken visszavonultan, betegen éltem. Be kellene járnom az országot, megismerni a mai munkahelyeket. A kérdés: birom-e majd fizikummal, egészséggel” (Németh, 1980b, 816. o.).

²¹ Németh Lászlóné, akit Aczél telefonon is felhívott a tervezett kollégiummal kapcsolatban, egyik levelében megírta férjének, hogy is néz majd ki a kultúra első számú hazai vezetője által megálmodott megbeszélés. „A kollektivium [sic!] – írta – 15-20 emberből áll. Irodalmi, művészeti, pedagógia stb. osztályvezetők h. miniszterek 4 db és a miniszter” (Németh-Gál, 2014, 302. o.).

²² „Kedves Csila – írta Némethné –, úgy látszik, nem kell feljőnnöd, elhalasztódott a konferencia. Ma adtam fel a táviratot erről” (Németh-Gál, 2014, 308. o.).

²³ Németh 1962 novemberének végén írta a feleségének a következőket: „A családi cenzúra – azért súlyosabb a politikainál, mert érzékenyebb vagyok rá. [...] A fő cenzor különben Judit volt – őszintén nem szabad se életrajzot, se társadalmi drámát, se aktuális

[...] írnom, csak történelmi drámát” (*Németh–Gál*, 2014, 308. o.).

²⁴ Németh László első nagy országjárására 1940-ben került sor, ekkor Móricz országjáró körútjának résztvevőjeként ismerkedett a magyar vidéki városokkal. A második országjárását 1946-ban minisztériumi felkérésre vállalta, ennek az évnek a nyarán ugyanis a VKM Illyés Gyulát és Németh Lászlót a magyar népoktatás és szabadművelődés intézményeinek tanulmányozásával bízta meg. „Az autós országjárás 1946. aug. 8-tól 12-ig zajlott; útvonala: Miskolc, Taktaszada, Sárospatak, Kenézlő, Nyíregyháza, Debrecen, Földes, Biharnagybajom, Szeghalom, Békés, Oroszáza, Hódmezővásárhely” (*Greza*, 1979, 346. o.).

²⁵ A nyolcvanas években Barta János, később pedig Bakó Endre foglalkozott a pályázat történetének feltárásával.

²⁶ Péter László Németh szegedi kapcsolatairól írt tanulmánya lábjegyzetében a következőt fűzte hozzá ehhez az elképzeléshez: „A szerénytelenség látszatát vállalva a dolog megértéséhez szükségesnek tartom megjegyezni, hogy 1945/46-ban én voltam a diákszervezet, a Szegedi Egyetemi és Főiskolai Ifjúság (SZEFI) elnöke. E minőségemben véltem, hogy a szavamnak némi foganatja lehet” (*Péter*, 1999, 246. o.).

²⁷ A *Magam helyett* utolsó fejezetében a következő sorokat találjuk e feltámadt reményről: „A gyengeségemnek és kétségbeesésemnek azonban úgy látszik mégis jól estek ezek a hírek, – mert erről a délutánról olyan emlékem is van, hogy a diványon fekszem és sírok a betegségem miatt. Olyan kor jön, amelyben ha egészséges vagyok, én is tehetek valamit: egy-két szemeszter újkor történetet adok elő az egyetemen; így azonban itt maradok e vörös ködben, amely mint egy bárkát ringatja az embert s innét hallgatom az új élet zaját” (*Németh*, 2011, 15. o.).

²⁸ Amikor Magda lányát Kanadában egy posztgraduális képzés résztvevőjeként egyetemi óraadással bízták meg, így tört fel a büszke apa levelében az öröm mellett a saját eltemetett ábrándja miatti szomorúság: „Én viszont a Te egyetemi elhelyezkedésednek örülök nagyon. [...] Sajátos iróniája a sorsnak, hogy három lányomból lesz egyetemi oktató, csak belőlem nem lett, akinek ez volt a nagy álmom” (*Németh*, 1988, 273. o.). Ugyanez a gondolat bukkant fel Gulyás Pál özvegyének, Rozónak 1963 áprilisában írt levelében is, amikor a családtagok fogylétéről beszámol: „Így hát mindhárom nagylányom azt csinálja, amiről én álmodtam: egyetemen tanít” (*Németh*, 2000b, 273. o.).

²⁹ Sötér a következő megállapítást tette ezzel kapcsolatban: „...de az is bizonyos, hogy az egyetemi tanárság, melyre egy időben titokban vágyott, senkinek se jelentett volna akkora büntetést, mint öneki” (*Sötér*, 1980, 6. o.). Kiss Tamás, a debreceni költő-tanár is Sötérhez hasonlóan vélekedett arról, hogy illetet volna-e Németh alkatahoz a professzorság: „De mi is lett volna, ha megválasztják, és erőt vesz rajta vándorosz-

töne? Hisz a Szenci Molnárak sehova se ragasztható lelkét kapta örökül” (*Kiss*, 1985, 43. o.).

³⁰ Végül mégsem a *Tapasztalatátadás* folytatását küldte el Illés Lajosnak. Helyette a *Kortárs* TIT-est-jén, a Kossuth Klubban elmondott beszéde írásos változatát bocsátotta a szerkesztő rendelkezésére. Lásd Németh László 1961. május 22-i levele Illés Lajosnak (*Németh*, 2000a, 893. o.).

³¹ Erre maga Németh László utal a Kristó Nagy Istvánnak írt 1961. május 25-i és május 30-i leveleiben (*Németh*, 2000a, 903–904. o.).

³² Lásd Németh László 1961. június 10-i levele Kristó Nagy Istvánhoz (*Németh*, 2000a, 906–907. o.).

³³ A kötet végül 1963-ban látott napvilágot.

³⁴ Tüskés Tibor így mutat rá erre a szintézisteremtő értelmezési keretre: „Ha azonban jól odafigyelünk az író megnyilatkozásaira [...], s különösképpen, ha a regények és drámák legmélyebb rétegeibe tekintünk, észre kell venni, hogy ami az életmű különböző időben kelt és eltérő műfajú darabjait leginkább összeköti, rokonítja, és ugyanannak a műhelynek közös védjegyével ellátja, az az író pedagógiai hajlama” (*Tüskés*, 1977, 298. o.).

³⁵ Sőt, nemhogy nem fojtotta el a tanítás az írói reflexeket, de egyenesen működésbe hozta őket. Greza több példát is hozott arra, hogy Németh a tanórára való felkészülések során meglátott problémákat a regényekben és drámákban írta tovább, ott fejtette, bontogatta ki ezeket. „Egy lélektan óra vázlata például – a férfi és női természet ortegai ihletésű leírása – így lesz írói módszertan is: az *Égető Eszter* tipológiája. [...] Az »örültség és belátás párbaja« előbb a pedagógiában zajlik: a »férfias« és »nőies«, a szókra-tészi, illetve a Pestalozzi-féle modell közötti választásban” (*Greza*, 1979, 40. o.).

³⁶ Ugyancsak Cs. Varga tanulmányában szerepel az *Emberi színjáték* megírásának céljával kapcsolatban az alábbi kijelentés: „Egyszisztenciális és pedagógia [sic, helyesen: pedagógiai] ügyeként mélylélektani beágyazottságban mutatta meg [Németh L.] az erkölcsi forradalmiság kísérletét, a modern utópiateremtést, az idea emberi megvalósulását” (*Cs. Varga*, 1978, 30. o.).

³⁷ A két nagy regénnyel kapcsolatban ezt a fő közös jellemzőt emeli ki az író legidősebb lánya, Németh Magda is. Ő a következőket írja az *Égető Eszter*ről és az *Irgalom*ról: „A pedagógiai hajlam korábban is jelentős volt Németh Lászlóban: 1945 után ez lép előtérbe. Nemcsak tanulmányaiban tükröződik a váltás, de 1945 után írt két nagy regényében is. Az *Égető Eszter*ben és az *Irgalomban* »életreceptet« állít elénk” (*Németh*, 2010, 69. o.).

³⁸ A következő fejezetek alkották volna a *Drága jó nyolcadikát*: „Az orgonacsokor; Ballagás; A tanfolyam; Érettségi bankett; Kapálás; Színházban; Kecskemét; A temető; A szellemi szoba; Az esküvő; A napló; Két lány; Búcsú; Levelek, új osztály; Látogatás; Apa – leány” (*Greza*, 1979, 390. o.).

³⁹ Ezt Vekerdi László így fogalmazta meg: „...a regény második részében Kertész szinte elvész szemünk elől, önállósodott Ágnesről, lánya is belátja tán apjában való ideál keresésének felesleges – és kegyetlen? – voltát, az ifjúvá érett lélek és test más égtájak felé fordul” (*Vekerdi*, 1997, 134. o.). Ugyancsak a múlt nemes hagyományait közvetítő első mestertől a távlatot, jövőt kínáló második mesterig tartó utat emeli ki Ágnes látókörének fejlődését jellemezve Kocsis Rózsa: „Ágnes történelemről és társadalomról alkotott képe úgy bontakozik ki, hogy apja eszméneire épül és a jövőbelijének tekinthető Halmié felé irányul” (*Kocsis*, 1987, 11. o.).

⁴⁰ A fejezetterv pontosan ezeket a címeket tartalmazta: „1. A szárszói konferencia. 2. Buda ostroma. 3. Kollégium – könyvesbolt. 4. Rajk-pör (pártember). 5. Krisztina-zug (kertész). 6. Sztálinváros. 7. Rehabilitáció. 8. Petőfi-kör. 9. Börtön. 10. M(eg)sz(abadulás). 11. A pesti kör. 12. Kontz halála. 13. Epilógus” (*Greza*, 1979, 411. o.).

⁴¹ Sötér jó érzékkel rekonstruálta Németh László utolsó írói korszakának e regénytervvel összefüggő problémáját: „Az *Aranykor* nem születhetett meg, de mindaz, ami azt előkészíthette volna, a posztumusz kötetben már együtt van. Tragikum és program dilemmája az utolsó alkotói szakaszban megoldatlan maradt, s a programot tartalmazó írások nyomában maga az utolsó alkotói korszak vált tragikussá” (*Sötér*, 1980, 12. o.).

⁴² 1965-ben részt vett az író Fodor Andrásék házi Schönberg-estjén. A résztvevők körét jellemezve a következő észrevétel tette naplójában: „Egy szép sejt a társadalom mélyén, a Bajcsy-Zsilinszky úti társaságban. Az *Aranykor*-ban felhasználhatom” (*Németh*, 1980b, 109. o.).

⁴³ Az öt sokáig gyötrő témát az alábbi szavakkal kínálta fel ifjú íróársainak: „Az »*Aranykor*«-t, bár e nemzedék sorsa a háború utáni irodalom legnagyobb

témája lett volna, én nem írtam meg – ennek a nemzedéknek én csak a körvonalait, hajótöréseit láttam –, a téma a résztvevőkre vár. Somogyi Tóth Sándor regényét, a *Próféta voltál szívem*-et azért olvastam különös érdeklődéssel, mert ehhez a témához nyúlt: házaspárjában a kitarót s az elbukót állította szembe” (*Németh*, 1980b, 798. o.).

⁴⁴ Greza Ferenc is erről tesz említést a vásárhelyi korszakról írt monográfiájában: „A *Nagy család* mintája a »drága jó nyolcadik«. Közvetve erre utal a vallomás: »Tán mint tanárnak sikerült néhány osztályomból ilyen, persze gyorsan széteső családot csinálni«” (*Greza*, 1979, 326. o.).

⁴⁵ Határvári Árpád a *Villámfény*nél című drámában a (fel)törekvő ifjú generáció képviselője és összes hibájuk hordozója. Imrét mesternek nevezi és körülrajongja, de valójában nem érti meg az orvos eszméit.

⁴⁶ Erről részletesen beszámol az író a *Homályból homályba* című művében (*Németh*, 1977, 484–488. o.).

⁴⁷ Kevesen írtak Németh Lászlóhoz szebb leveleket az öt rajongva csodáló Belohorszky Pálnál, mégis a következőket jegyezte fel vele kapcsolatban is az idős író 1967-es naplójában: „Avatás utáni délután B. P. látogat meg. Leveleiben Példaképem a megszólítás, sajkódi látogatásáról lírai áradásban emlékezik meg, de kitűnő tanuló, s bár meg vagyok győződve, hogy a példakép, mint annyiaknál, előbb-utóbb célponttá lesz, nem akarom egészen elutasítani” (*Németh*, 1980b, 155. o.).

⁴⁸ Erre jó példa lehet az, amikor a Vásárhelyen megtartott órákat a korábbi évek esszéíró tevékenységének folytatásaként állítja be Németh László. „Ezekben az években – emlékezett vissza később az író – nem kellett esszét írnom; egy-egy esszé volt minden óra [...]. Egy új *Tanú*: ez is volt a tanításom, de nem az ifjúság láza nézett benne, hanem az érett kor rendszerezgető nyugalma” (*Németh*, 1975, 85. o.).

Irodalomjegyzék

Bakó Endre (2006): „*Debrecen, lelkem székvárosa*” (*Németh László és Debrecen*). Hajdú-Bihari Múzeumok Igazgatósága – Debreceni Irodalmi Múzeum, Debrecen.

Bodosi György (1979): *Völgyvallatás*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

Czine Mihály (1997): *Németh László ekléziájában*. Püski, Budapest.

Császtrvai István (1962): Németh László pedagógiai nézetéről. *Pedagógiai Szemle*, 12. 2. sz., 121–130.

Cs. Varga István (1978): Az önopoteózis legendája. Németh László: Emberi színjáték. *Literatúra*, 5. 1–2. sz., 26–37.

Földesi Ferenc – Imre Mihály – Varsányi Péter István (1990): *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Füzi László (2015): „Megemelt ütközések” – Németh László és felesége levelezése 1920–1973. *Magyar Szemle*, 24. 7–8. sz., 182–189.

Greza Ferenc (1993): *Irodalom Vásárhelyen, Vásárhely az irodalomban*. [Önkormányzat], Hódmezővásárhely.

Greza Ferenc (1979): *Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Hegedűs András (1976): *Magyar írók pedagógiai nézetei*. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Hellenbart Gyula (1966): Kertész Ágnes és a kategórikus imperatívusz. *Új Látóhatár*, 9. 2. sz. 171–174.
- Hoffmann Rózsa (1997): Németh László pedagógiájának tematizálása az Égető Eszterben. *Új Pedagógiai Szemle*, 47. 4. sz., 15–22.
- Keresztury Dezső (1988): *Kapcsolatok*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Tamás (1985): *A fönix szárnya alatt*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kiss Tamás (2002): *Kettős tükör. Levelesláda*. Griffes Grafikai Stúdió, Debrecen.
- Kocsis Rózsa (1987): Télemakhosztól az Irgalomig, „... a fényre jutás káprázó keresgélésétől a fénytől megválás búcsúszaváig...” In: Bakonyi István – Horváth Júlia (szerk.): *A lélek tápanyagai. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Fejér Megyei Múzeumegyesület, Székesfehérvár. 6–14.
- Monostori Imre (2007): „Az ember célja mégiscsak az üdvözülés”. Németh László naplója. *Forrás*, 39. 6. sz., 104–109.
- Németh Ágnes (szerk., 2000a): *Németh László élete levelekben I. 1949–1961*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh Ágnes (szerk., 2000b): *Németh László élete levelekben II. 1962–1966*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh Ágnes (szerk., 2000c): *Németh László élete levelekben III. 1967–1975*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh Ágnes – Gál Mihály (szerk., 2014): „...tőlem külön nem engedlek”. *Németh László és felesége levelezése 1920–1973*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh László (1971): *Égető Eszter*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1989): *Életmű szilánkokban. Tanulmányok, kritikák, vallomások. II. kötet*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1977): *Homályból homályba I*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1968a): *Irgalom II*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1968b): *Kiadatlan tanulmányok I*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1968c): *Kiadatlan tanulmányok II*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1988): *Levelek Magdához*. TIT Komárom Megyei Szervezete – Új Forrás Szerkesztőség, Tatabánya.
- Németh László (2011): Magam helyett. A mű utolsó fejezete. *Forrás*, 43. 9. sz., 3–16.
- Németh László (1963): *Mai témák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1975): *Megmentett gondolatok*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest. 360–369.
- Németh László (1980a): *Pedagógiai írások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Németh László (1961): *Sajkódi esték*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Németh László (1980b): *Utolsó széttekintés*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Németh Magda (2010): *Mélységből mélységbe. Németh László és családja 1944–1945*. Nap Kiadó, Budapest.
- Olasz Sándor (2006): Németh László Vásárhelymitósa. *Tiszatáj*, 60. 10. sz., 59–64.
- Peéry Rezső (1971): A nevelő. *Új Látóhatár*, 14. 2. sz. 241–244.
- Péter László (1999): *Szegedi seregszámla*. Bába és Társai Kiadó, Szeged.
- Sipka Sándorné (1990): A „Drága jó nyolcadik”. *Juss*, 3. 2. sz., 46–51.
- Sötér István (1980): Író a föld alól? In: Németh László: *Utolsó széttekintés*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 5–12.
- Tüskés Tibor (1977): *Pannóniai változatok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Vekerdi László (1997): *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya.
- Vekerdi László (2007): Németh László naplója. *Új Forrás*, 39. 2. sz., 63–73.
- Zimonyi Zoltán (1997): Németh László katedrája. *Tiszatáj*, 51. 11. sz. 63–70.